

N^o: 422. :

EX LIBRIS
STEFANA DZIEWULSKIEGO

20 II. 1395 "L"

RYS STATYSTYKI PORÓWNAWCZEJ MIASTA WARSZAWY.

Część Pierwsza
**STATYSTYKA ZABUDOWAŃ
I LUDNOŚCI.**

NAPISAŁ

Witold Załęski.

Odbitka z „*Ekonomisty*.”

WARSZAWA.

Drukiem Aleksandra Pajewskiego,

ulica Niecała Nr. 12 nowy.

—
1872.

№ 4118

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Варшава, 11 (23) Мая 1872 года.

II. 1325
"V"

11 мая 1872

BZ08PK/014-34

SŁOWO WSTĘPNE.

W rozwoju obecnym człowieczeństwa pod względem społecznym. miasta, szczególnie wielkie, ważne bardzo zajmują stanowisko. Wyprowadzają one pod każdym względem ludność wiejską i na drodze postępu tak dodatniego, jak i ujemnego, widzimy je zawsze na przodzie. Skupianie wielkiej ludności na małej przestrzeni powiększa jej siłę wytwórczą, ułatwia rozszerzanie wiadomości i wynalazków i przez zebranie wielkich kapitałów i masy czynników pracy ludzkiej pozwala wznosić te pomniki potęgi i pracy człowieka, które pokoleniom następnym świadczyć będą o stanie oświaty w danym wieku i wysokości siły zbiorowej społeczności ówczesnej. Z drugiej znowu strony, wszelkie pierwiastki ujemne i rozkładające, znajdują najwięcej materiału odpowiedniego po wielkich miastach, gdzie zatem zepsucie moralne i zasady obalające zdrowe podstawy wszelkiej społeczności, najprędzej rozwinąć i dojrzyć mogą i skąd ta zaraza umysłowa najprędzej drogę do reszty kraju znaleźć potrafi. Ale jeszcze pod jednym względem wielkie miasta zasługują na szczególniejszą uwagę zarządu kraju. Zauważano bowiem, że kiedy w niektórych państwach europejskich ludność kraju prawie się nie powiększa, tak, że jest jak np. we Francji w stanie niezmiennym, miasta wielkie przeciwnie bardzo szybko się powię-

kszają. Nie zawdzięczają one to zjawisko przewyżce liczby urodzeń nad liczbą wypadków śmierci. Przeciwnie stosunek śmiertelności po wielkich miastach jest gorszy niż w reszcie kraju, tak że wielkie miasta pozostawione same sobie bez imigracji zewnętrznej, nietylko nie powiększyłyby się, ale przeciwnie ujrzałyby ludność swą zmniejszającą się. Tak np. obliczył p. Semenow (1), że Petersburg pozostawiony bez zewnętrznego przyływu wymarłby zupełnie po dwóch latach. To po zwiększeniu ludności miast musi zatem następować inną drogą, a mianowicie przez imigrację z innych miejscowości danego kraju. Widzimy zatem, że wielkie miasta absorbują siły całego kraju, że pociągając ku sobie ludność dorosłą wiejską, narażają ją na stosunek śmiertelności daleko gorszy niż jest na wsi i po małych miastach i są przyczyną, że kiedy same w skutek tego wielkiego przyływu powiększają swą ludność, ludność ogólna kraju nie pokazuje żadnego zwiększenia, ale pozostaje w stanie niezmiennym.

?długości
czyje!

Nie utrzymujemy znowu, żeby stan niezmienny ludności był bezwarunkowo i zawsze niekorzystnym dla kraju. Gdzie kraj jest bardzo zaludniony i dobrobyt rozpowszechniony, może on być oznaką przezorności samej ludności, zapobiegającej rozszerzeniu się i rozmnożeniu proletariatu. Idzie o to, żeby ten stan niezmienny był następstwem rozwoju normalnego, nie zaś skutkiem większej śmiertelności i upadku ducha familijnego i związku rodzinnego, które przejawiają się najbardziej po wielkich miastach.

Kongresy statystyczne poznawszy wielkie znaczenie polityczne, moralne i ekonomiczne wielkich miast w dzisiejszém społeczeństwie europejskiém, zaleciły utworzenie osobnej statystyki wielkich miast i na posiedzeniu swojém we Florencji opracowały program dla wiadomości mających się zbierać i sposobów, w jakich to zbieranie ma następować. Większe stolice Europy nie czekały na to postanowienie kongresu statystycznego, ale już dawniej zaprowadziły osobne biura statystyczne i na mocy danych ogłaszanych przez te biura, doszli uczeni do wyżej naszkicowanych rezultatów. Takie dokładne statystyki posiadają: Wiedeń, Berlin, Paryż, Londyn i in. Nawet drugorzędne miasta mają swoje dokładne wiadomości statystyczne, jak np. Hamburg, Lipsk, Ryga i in. Doświadczenie nabyte po tych miastach pokazało, jak niezbędnymi są dla otrzymania dokładnych wiadomości co kilka lat odby-

---

(1) *С.-Петербургъ*. Исслѣдованія по статистикѣ С.-П. 1868 г. Изд. Цент. Статист. Комитета.

wane obliczenia jednoczesne i powszechne ludności, dokonane o ile można w jeden dzień. Przy prawie cogodzinnej zmianie osobistości po wielkich miastach, wszelkie zbieranie wiadomości przez policję albo magistrat, odnoszące się zwykle do samych osobistości, grzeszy ogromną niedokładnością. Wiele wiadomości tą drogą nawet niepodobna otrzymać. Tak np. ludność przechodnia, podróżni i in. co godzina prawie się zmieniają, jakim zatem sposobem otrzymać wiadomość wymaganą przez statystykę, ile przecięciowo rocznie albo dziennie, zupełnie niezważając na pojedyncze indywidualności, pozostaje w mieście z tych obcych i przybyłych i o ile zatem oni przez tę średnią liczbę powiększają liczbę ludności miasta. Liczbę tę średnią otrzymamy tylko przy jednoczesnym i ogólnym obliczeniu ludności dokonanym w jeden dzień i tym sposobem otrzymamy jakby przecięcie przez ludność miasta, t. j. będziemy wiedzieli ile ludności wszelkich odcieni znajdowało się w tym dniu w danym mieście. Również podział ludności podług wieku otrzymamy tylko za pomocą jednorazowego i jednoczesnego obliczenia ludności, a wiemy skądinąd jak ważnym jest ten podział dla oznaczenia śmiertelności każdego wieku i dla przekonania się o ile pobyt w wielkich miastach działa szkodliwie na ten stosunek.

Opierając się na tém doświadczeniu, dokonano w 1864 r. ogólnego jednorazowego obliczenia ludności w Petersburgu i na mocy zebranych tym sposobem wiadomości wydano pierwszą statystykę tego miasta, starającą się zadosyć uczynić wymaganiom postawionym przez kongresy statystyczne. Również z powodu przyszłego posiedzenia kongresu statystycznego, mającego się odbyć w Petersburgu, przygotowuje się statystyka wszystkich miast w Cesarstwie.

W Warszawie nie było dotąd podobnego obliczenia ludności i dla tego o statystyce tego miasta, odpowiadającej wymaganiom nauki, może być nie może. Jednakże co rok zbierane są rozmaite wiadomości statystyczne przez magistrat i policję, które następnie koncentrują się w sprawozdaniach rocznych tych dwóch władz. Z tych liczb otrzymuje publiczność czytająca tylko małe wiadomości drukowane dawniej w Kalendarzu Astronomicznym, obecnie w Przewodniku Warszawskim, Kalendarzu Jaworskiego i w gazetach.

Zestawienie naukowe tych liczb dla kilku lat i porównanie z liczbami otrzymanymi gdzieindziej, może przynieść pewne korzyści. Pokaże nam które z tych wiadomości nie mogą doprowadzić do żadnych rezul-

tatów, szczególnie w formie w której dotąd bywają zbierane, które znowu przeciwnie dadzą się sprowadzić do pewnych wyników. Szczególniej zestawienie z liczbami otrzymanymi po innych miastach, pozwoli nam oznaczyć wartość stosunkową każdego rodzaju wiadomości. W tym celu staraliśmy się wszędzie zestawiać wiadomości zebrane w Warszawie z rezultatami poszukiwań otrzymanych w Berlinie (4), Petersburgu (2), Hamburgu i Rydze (3). Nakoniec takie zestawienie może dać pochop do reform w tej gałęzi zarządu miejskiego, tak że przy użyciu tych samych sił, może da się otrzymać rezultaty więcej odpowiednie wymaganiom nauki.

Zwracamy jeszcze uwagę na to, że wiadomości statystycznych obszerniejszych, odnoszących się do m. Warszawy, i drukowanych, prawie zupełnie nie posiadamy, prócz małych notatek statystycznych, podawanych, jak wyżej mówiliśmy, co roku w gazetach, Przewodniku Warszawskim i po Kalendarzach. Dzieło bardzo szacowne pana Sobieszczańskiego (4), ma znaczenie historyczne i podaje obszerniejsze wiadomości statystyczne tylko za 1847 r. Liczby te są bardzo niepewne, z przyczyny niedokładności, z jaką je wówczas zbierano. Na dowód tego przytoczymy, że podług autora ludność m. Warszawy w 1847 roku miała wynosić 246.370 (str. 367), kiedy podług lepszych późniejszych poszukiwań wynosiła w 1865 r. tylko 243.512. To samo np z ludnością tylko stałą: miała wynosić w 1847 r. 166.997 (5), kiedy w 1864 r. było jej tylko 137.857.

Rys ten porównawczo-statystyczny, dzielimy na cztery działy: statystyki zabudowań, ludności, przemysłu rzemieślniczego i fabrycznego i finansów miasta. Ale na początek dajemy tylko statystykę zabudowań i ludności.

---

(1) Sch w a b e. Die Berliner Volkszählung vom 3 Decemb. 1867. Berlin, 1869.

(2) Семеновъ. Исследования по статистикѣ С.-Петербурга, 1868.

(3) Materiały oficjalne statystyczne Hamburga i Rygi.

(4) Rys historii i statystyki miasta Warszawy, 1848.

(5) Str. 365.

STATYSTYKA ZABUDOWAŃ.

Warszawa z przedmieściem Pragą dzieliła się w 1868 r. na 13 cyrkulów i 100 rewirów. Podług instrukcji z 1861 r. każdy dozorca rewiru, powinien na początku każdego roku przedstawiać Magistratowi żądane od niego wiadomości statystyczne, podług szematu umyślnie na to drukowanego. Przedstawione przez dozorców zapełnione szemata drukowane, zestawiają się do ogólnego rezultatu w sekcji statystycznej, w celu otrzymania sprawozdania rocznego z całego miasta. Z takich sprawozdań z 1868 r. zestawiliśmy tablicę statystyczną zabudowań dla m. Warszawy i Pragi. (Tab. 1).

Zabudowania podzieliśmy na domy frontowe, oficyny i budowle z przeznaczeniem specjalnem. Tych ostatnich okazało się najwięcej, bo 24.518, kiedy pierwszych było tylko 3.260, drugich 4.677; przy każdym rodzaju zabudowań rozróżniamy murowane od drewnianych i pod tym względem najwięcej drewnianych było budowli specjalnych, albowiem $\frac{2}{3}$ całej ilości, oficyn było trochę więcej niż $\frac{1}{3}$, domów frontowych z drzewa mniej niż $\frac{1}{3}$ (28,31%).

Co do wysokości domy frontowe były stosunkowo wyższymi, albowiem najwięcej było ich o dwóch piętrach (26,14%), kiedy oficyn było najwięcej o jednym piętrze (24,85%) i każde wyższe piętro silniej jest reprezentowane przez domy frontowe niż oficyny.

Pomiędzy *budowlami specjalnemi* najwięcej drewnianych było składow na drzewo (35,56%), przy tylko 5,06% murowanych, dalej najsilniej reprezentowane są stajnie, z których 21,12% było drewnianych, przy 18,04% murowanych. Przy wozowniach stosunek jest odwrotny, więcej jest murowanych (9,42%) niż z drzewa (6,76%). Podaliśmy na tej samej tablicy liczbę podwórzy i ogrodów. Pierwszych jest trochę więcej niż domów frontowych, przy największej liczbie średnich, ogrodów zaś jest trzy razy mniej niż domów frontowych, tak, że zaledwie każdy trzeci dom zaopatrzone jest w ogród. Mają one dosyć ważne znaczenie sanitarne i higieniczne, przyczyniając się do odświeżenia powietrza, dostarczając małym dzieciom miejsca pobytu i uwalniając ich od ścieśnionego powietrza w pokojach zamkniętych.

Dla porównania podajemy podział domów dla *Bertina*. (Tab. 2). Widzimy tam, że domy są daleko wyższe niż w Warszawie, największa ilość domów była o 4 piętrach (39,5%) co odpowiada piętrowi 3-mu w Warszawie, albowiem domy parterowe liczą się w Berlinie, jako

T A B L I C A 1.

Warszawa	Domy frontowe				O f i c y n y				Budowle z przeznaczeniem specjalnym	murowane	z drewa	murowane	z drewa	obszarne	średnie	mala	razem
	murowane	z drewa	murowane	z drewa	murowane	z drewa	murowane	z drewa									
Parterowe..	537	873	16,47	26,78	791	1474	16,91	31,52	Browary...	21	5	0,08	0,02	—	Podwózka	—	—
1-piętrowe .	667		20,15		1162		24,85		Dystylarnie..	15	—	0,06	—	744	1317	1296	3357
2 "	852	50	26,14	1,53	862	134	18,43	2,86	Śpiżarnie...	115	98	0,47	0,40	22,16	39,23	38,61	100
3 "	264		8,10		248		5,30		Magazyny ..	168	568	0,69	2,32	—	Ogrody	—	—
4 "	27		0,83		6		0,13		Skł.nadrzewo	1241	8719	5,06	35,56	362	391	575	1328
Razem ..	2337	923	71,69	28,31	3069	1608	65,62	34,38	Stajnie	4422	5179	18,04	21,12	27,26	29,44	43,30	100
	3260		100		4677		100		Wozownie ..	2311	1656	9,42	6,76				
									Razem	8293	16225	33,82	66,18				
										24518							100

T A B L I C A 2.

Berlin	Domy frontowe		Oficyny	
1-piętrowe . . .	712	5 ₃	647	9 ₀
2 „ . . .	1511	11 ₃	1261	17 ₅
3 „ . . .	3078	23 ₁	1617	22 ₄
4 „ . . .	5290	39 ₅	2273	31 ₆
5 „ i więcej	2785	20 ₈	1406	19 ₅
Ogólna liczba placów zabudowanych	13376	100	7204	100

o jednym pięttrze. To samo ma miejsce z oficynami, których w Berlinie było najwięcej 4-piętrowych (31,6%), kiedy w Warszawie było ich najwięcej jedno-piętrowych. W Warszawie parterowych domów było więcej niż $\frac{1}{3}$ liczby ogólnej (43%), oficyn prawie połowa, w Berlinie było pierwszych jedno-piętrowych tylko 5,3%, a oficyn 9%; taka zatem ogromna różnica w wysokości zabudowań zachodzi pomiędzy temi dwoma miastami. Na jedno jeszcze zwracamy uwagę, że kiedy w Warszawie jest oficyn o $\frac{1}{3}$ więcej niż domów frontowych, w Berlinie jest ich prawie o połowę mniej i oficyny nie ustępują bynajmniej w wysokości domom frontowym, jak to zauważaliśmy w Warszawie.

Z materiału zebranego przez Magistrat, przedstawiliśmy *podział izb* w całym mieście, podług piętr i ilości okien.

(Tab. 3). Z tego zestawienia pokazuje się: że największa liczba izb znajduje się na parterze (41,23%), skąd schodząc na dół i wznosząc się pod górę, liczba stosunkowa izb się zmniejsza za wyłączeniem poddasza, na którym dosyć znaczna ilość izb (9,62%) się znajduje. Rozpatrując izby w stosunku do ilości okien, znajdujemy największą ich liczbę o jednym oknie (57,18%) czyli więcej niż połowa całej ilości izb, za temi idą izby o dwóch oknach (33,80%) $\frac{1}{3}$ wszystkich, następują o trzech oknach (4,30%) i bez okien (3,49%), których jednakże nie ma zupełnie w suterenach. Ponieważ na parterze jest najwięcej izb, jest ich tam również każdej kategorii najwięcej, nawet pokoi o 6-u oknach jest tam $\frac{1}{2}$ całej ilości, a izby o 7-u oknach znajdują się tam wszystkie. Jednakże

T A B L I C A 3.

Izby znajdujące się	Bez okien ciemne	L i c z b a i z b e p o										Liczba sklepów				
		O k n a														
		1	2	3	4	5	6	7	Razem							
W suterenach	—	1341	1043	162	27	19	—	—	—	—	—	—	—	—	2592	48
Na parterze	1522	24595	14989	1797	394	152	—	—	—	—	—	—	—	—	43555	5436
W antresolach	33	507	273	40	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	860	2
Na 1-m piętrze	1173	14703	11009	1608	297	101	—	—	—	—	—	—	—	—	28929	65
— 2-m „	574	8820	5800	758	86	37	—	—	—	—	—	—	—	—	16075	—
— 3-m „	164	1976	1057	113	16	6	—	—	—	—	—	—	—	—	3332	—
— 4-m „	26	62	49	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	145	—
— poddaszu	200	8408	1493	51	7	3	—	—	—	—	—	—	—	—	10162	—
Razem	3692	60412	35713	4587	830	321	115	30	105650	5551	—	—	—	—	—	—
W suterenach	—	2,22	2,92	3,57	3,25	5,91	—	—	—	—	—	—	—	—	2,45	0,86
Na parterze	41,22	40,71	41,97	39,61	47,47	47,35	66,09	100	—	—	—	—	—	—	41,33	97,93
W antresolach	0,89	0,84	0,76	0,88	0,36	0,94	0,87	—	—	—	—	—	—	—	0,81	0,95
Na 1-m piętrze	31,77	24,34	30,83	35,44	35,79	31,46	33,04	—	—	—	—	—	—	—	27,38	1,17
— 2-m „	15,55	14,60	16,24	16,71	10,36	11,53	—	—	—	—	—	—	—	—	15,22	—
— 3-m „	4,44	3,21	2,96	2,49	1,98	1,87	—	—	—	—	—	—	—	—	3,15	—
— 4-m „	0,71	0,10	0,14	0,18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,14	—
— Na poddaszu	5,42	13,92	4,18	1,12	0,84	0,94	—	—	—	—	—	—	—	—	9,62	—
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
W stosunku do ilości ogólnej	3,49	57,18	33,80	4,30	0,79	0,30	0,11	0,03	—	—	—	—	—	—	—	5,25

podobne zbieranie wiadomości o izbach i oknach nie wiele przynosi korzyści, nie daje nam żadnej skazówki, w jaki sposób zamieszkuje te domy, dla tego ważniejszą jest wiadomość o lokalach; z drugiej strony, podług liczby okien nie można sądzić jeszcze o wielkości izby, ani o ilości powietrza przypadającego na każdego z ludności miasta, do tego potrzeba mieć wszystkie rozmiary każdej izby. Stąd też w innych miastach, jak np. w Berlinie, Hamburgu i Rydze, zbierają

się wiadomości nie o pojedynczych izbach, ale o lokalach, podług piąter i ilości zawartych izb.

Dla Warszawy udało się nam zestawić taką tablicę, podług innych nie oficjalnych skazówek i tylko w przybliżeniu (Tab. 4). Podzieliliśmy mieszkania na 6 kategorii: mieszkania o jednej izbie w suterenach

T A B L I C A 4.

Warszawa w 1868 r.	Liczba lokali		Liczba izb		Liczba osób		Liczba osób na 1 izbę	Cena przeciętna cłowa lokalu rs.	Dochód roczny rs.
		%		%		%			
1. Mieszkania w suteren. o 1 izbie	848	1,94	848	0,81	2400	0,95	2,83	22	18656
2. " na poddaszu o 1 izbie	9700	22,17	9700	9,24	30600	12,16	3,15	23	223100
3. " średnie o 2 pokojach	19000	43,42	38000	36,19	119684	47,51	3,14	71	1.349000
4. " większe o 3—4 izbach	11000	25,13	35000	33,34	78000	30,99	2,23	192	2.112000
5. " " o 5—6 " "	3000	6,85	19000	18,10	19000	7,55	1	431	1.293000
6. " zbytkowe o 8—12 izb.	215	0,49	2434	2,32	2100	0,84	0,86	840	180300
Razem	43763	100	104982	100	251684	100	2,39	118,28	5.176356
									100

i na poddaszu, mieszkania średnie o dwóch pokojach, większe o 3 do 4 izbach i od 5 do 6 i nakoniec na zbytłowe o 8 i więcej pokojach.

Z lokali najwięcej znajduje się o dwóch izbach, jest ich trochę mniej niż połowa liczby ogólnej (43,42%), następnie znajduje się stosunkowo najwięcej lokali większych o 3 do 4 izbach ($\frac{1}{4}$ liczby ogólnej). Zastanawia dosyć znaczna ilość mieszkań na poddaszu o jednej izbie (22,17%). Co do liczby izb i osób je zamieszkujących, najwięcej przypada ich na mieszkania średnie o dwóch pokojach. Następnie i liczba izb i liczba osób zamieszkujących, zmniejszają się w obu kierunkach. Uwzględniając dochód roczny, widzimy, że właściciele domów największy otrzymują z lokali większych o 3 do 4 izbach (40,80%), inne zaś lokale tak większe jak i mniejsze, mniej stosunkowo im przynoszą. Cena przecięciowa lokalu w Warszawie, wynosi w przybliżeniu rs. 118,28.

Daleko dokładniejsze i pewniejsze wiadomości zawierają statystyki Berlina, Hamburga i Rygi.

Tak w *Berlinie* (Tab. 5) lokale podzielone są podług pięter i podług ilości izb. Jako nienormalne uważają się lokale w suterenach i na czwartych i wyższych schodach, jest ich koło 17% liczby ogólnej, daleko mniej niż lokali w suterenach i na poddaszu w Warszawie (24,11%), ale za to liczba mieszkańców jest mniejszą w tém ostatniém mieście (13,11%) niż w Berlinie (16,2%). Podług ilości izb, w Berlinie znajduje się najwięcej lokali o jednej izbie opalanej (49,1%), kiedy w Warszawie najwięcej jest lokali o dwóch izbach (43,42%), to samo z ludnością zamieszkującą te lokale (w Berlinie o jednej izbie opalanej znajduje się 42,9% ludności ogólnej, w Warszawie w lokalach o dwóch izbach 47,51%). Przecięciowo wypada w Berlinie osób na jeden lokal 4,4 na jedną izbę 2,1, trochę mniej niż w Warszawie, gdzie stosunek ostatni wynosi 2,39. Najbardziej ścieśnioną jest ludność w Berlinie w lokalach o jednej opalanej izbie (3,8 osoby) w Warszawie w mieszkaniach na poddaszu (3,15 osób).

W *Hamburhu* najwięcej jest lokali parterowych 33,59% liczby ogólnej (Tab. 6 i 7), następnie na pierwszym piętrze, podobnie najwięcej osób zamieszkuje lokale parterowe (40,11%). Lokali w suterenach jest w Hamburgu mniej niż Berlinie (5,86% i 9,4%) i ludność zamieszkująca te lokale również mniejsza (5,65% i 9,2%). Średnio na lokal wypada osób w Hamburgu prawie tyle co i w Berlinie (4,5 i 4,4 osób) i najbardziej zaludnione są lokale parterowe (5,4 osób w Hamburgu, 4,6 w Berlinie). Podług liczby izb, przeważają w Hamburgu lokale o jednej izbie, jest ich więcej niż połowa liczby ogólnej (51,82% przy 50,6% w Berlinie), ludność ich stosunkowo mniejsza prawie tyle

T A B L I C A 5.

B e r l i n Lokale podług piętr	Liczba		W % ilości ogólnej		Liczba prze- ciecio- wa o- sób w 1 lokalu	Lokale podług ilości izb	Liczba		W % liczby ogólnej		Liczba przecię- ciowa osób	
	lokali	osób	lokale	osoby			lokali	osób	lokale	osoby	w 1-m w 1-ćj lokalu	izbie
	Lokale niernormalne w sute- renach	14292	62374	9,4	9,2	4,4	Bez izby opalanej . .	2265	6091	1,5	0,9	3,7
w antresolach	949	3173	0,6	0,5	3,4	Z 1-g izbą opalaną .	74972	289320	49,1	42,9	4,8	3,8
na parterze	29245	133402	19,2	19,8	4,6	-2-a izbami opalan.	39440	181318	25,8	26,9	4,6	2,3
Lokale na 1-m piętrze	35607	160033	23,3	23,7	4,5	-3-a „	17543	86146	11,5	12,8	5,9	1,6
na 2-m „	33748	148991	22,1	22,1	4,4	-4-a „	7795	40281	5,1	6,0	5,1	1,2
na 3-m „	27558	119428	18,0	17,7	4,3	-5-7 „	8222	49901	5,4	7,4	6,0	1
Lokale niernormalne na 4-m piętrze i wyżej	11242	46999	7,4	7,0	4,2	-8 i więcej „	2404	21343	1,6	3,1	9,8	0,8
Razem	152641	674400	100	100	4,4	Razem	152641	674400	100	100	4,4	2,1

co i w Berlinie (42,08% i 43,8% w Berlinie). Przy oznaczeniu liczby średniej osób podług lokali, widzimy, że z liczbą wzrastającą izb, chociaż i liczba osób wzrasta, ale w stosunku daleko mniejszym niż liczba izb. Liczba izb przechodzi od jednej aż do 10 i więcej, kiedy osób na lokal mamy w pierwszym wypadku 3,66 na lokal, w ostatnim 11,02. W Berlinie to powiększenie ludności jest jeszcze mniejsze, obydwie skrajne liczby są 3,7 i 9,8 osób. Przecięciowo na izbę mamy osób w Hamburgu prawie tyle co i w Berlinie (2,21 i 2,1) najwięcej wypadają osób na izbę w lokalach o jednym pokoju (3,66 w H., 3,8 w B.), tutaj zatem ludność jest najbardziej ścieśnioną.

W *Rydze* uderza ogromna przewaga lokali parterowych (67,63%), jest ich tam więcej niż dwa razy tyle co w Hamburgu (33,59%) i więcej trzy razy niż w Berlinie, (19,2%), w którym ostatniem mieście przeważają lokale na pierwszym piętrze (23,3%) i nawet na drugim są liczniejsze niż na parterze (22,1%). Również bardzo znaczną jest liczba lokali na poddaszu i na 4-m piętrze, w Rydze 11,55% przy 7,4% w Berlinie i 3,88% w Hamburgu, prawie tyle co i na pierwszym piętrze (R. 11,93%). Podług liczby izb przeważają w Rydze jeszcze bardziej niż w dwóch powyższych miastach lokale o jednej izbie (53,1%); jest ich więcej niż połowa liczby ogólnej.

Dla porównania *wysokości komornego*, zestawiliśmy lokale w Hamburgu (w talarach) i Rydze (w rublach srebr.) (Tab. 8). Widzimy, że przecięciowo kosztuje lokal rocznie w Hamburgu 153,85 talarów, w Rydze 86 rs., zatem w ostatniem mniej niż w Warszawie, gdzie znaleźliśmy cenę średnią roczną komornego 118,28 rs. W Hamburgu najdroższymi są lokale parterowe, komorne średnie wynosi 254,06 tal. i w liczbie ogólnej komorne z tych lokali wynosi 55,46% dochodu rocznego z domów. W Rydze najdroższymi są lokale na drugim piętrze (przecięciowo 215 rs.), ale w dochodzie ogólnym rocznym reprezentują ledwie 10,5%, najczęściej przynoszą lokale parterowe (54,5%), zatem prawie tyle co i w Hamburgu, i lokale na pierwszym piętrze (24,4%), które prawie dwa razy tyle przynoszą co lokale pierwszo-piętrowe w Hamburgu (15,27%). Z tego wnosić możemy, że magazyny i sklepy, znajdujące się przeważnie na parterze, daleko są droższe w Hamburgu niż w Rydze.

Dla *Petersburga* mamy bardzo niedokładne wiadomości, odnoszące się do zabudowań i stosunku ich do mieszkańców (Tab. 9). Wiemy, że domy z drzewa przynoszą o $\frac{1}{4}$ w liczbie domy murowane, podobnie jak oficyny domy frontowe, tak, że z pierwszego wejrzenia, zdawałoby się, że wszystkie domy frontowe są murowane, a oficyny drewniane,

T A B L I C A 8.

H a m b u r g		Liczba lokali	Komorne	Przecięciowo na lokal	%
Zamieszkałe lokale					
			talary		
Sutereny (Keller)	2836		325220	114,68	4,37
Domy (Häuser)	(5472)		(2.336420)	426,98	(31,40)
Sklepy (Läden)	(1047)		(419940)	401,09	(5,64)
Oficyny (Unterhäuser)	(9725)		(1.370580)	140,93	(18,42)
Wszystkie lokale parterowe	16244		4.126940	254,06	55,46
Antresole	36		5380	149,44	0,08
Lokale na 1-m piętrze	11016		1.135980	103,12	15,27
„ 2-m „	10005		1.057280	105,68	14,21
„ 3-m „	6349		639500	100,72	8,59
„ 4-m „	1878		150420	80,10	2,02
Razem	48364		7.440720	153,85	100

R y g a		Liczba lokali	Komorne	%	Prze- cięcio- wo za lokal
W suterrenach	484		15791 rs.	1,3	32 rs.
Na parterze	11795		823848	54,5	69
— 1-m piętrze	2081		368414	24,4	177
— 2-m „	733		158691	10,5	215
— 3-m „	327		49245	3,2	150
— poddaszu i na 4 piętrze.	2015		93175	6,1	46
Razem	17435		1.509164	100	86

T A B L I C A 9.

Petersburg	Liczba placów zabudowan.	Liczba osób na 1 plac	Liczba zabudowan			Liczba osób na dom	Liczba lokali			Osób na lokal
			Domy frontowe	Oficyny	Razem		większych	mniej-szych	Razem	
	9373	57,5	8604	10828	19432	27,7	30988	46192	77180	6,9
Domy muro- wane	8627									
Domy z drze- wa	10805									

gdy w rzeczywistości tak nie jest. Z liczby lokali mniejsze przenoszą w liczbie o $\frac{1}{2}$ większe i liczba osob na jeden lokal jest także o $\frac{1}{2}$ większą, niż liczby otrzymane dla Berlina i Hamburga (4,4 i 4,6 przy 6,9 osobach w Petersburgu).

Zasługuje na uwagę strosunek w jakim Warszawa się rozszerzała, to jest *wznosiła nowe domy* albo *nadmurowywała* piętra. Ma-my takie zestawienie za lata od 1855 r. (Tab. 10). Widzimy z niego,

T A B L I C A 10.

W a r s z a w a	Domy fron- towe		Oficyny		Nad- muro- wane piętra
	muro- wane	dre- wnia- ne	muro- wane	dre- wnia- ne	
Domy nowo wzniesione					
W 1855 roku wzniesiono	23	—	19	—	4
— 1856 „ „	24	—	25	—	10
— 1857 „ „	31	—	40	—	15
— 1858 „ „	50	9	70	6	17
— 1859 „ „	67	19	66	19	17
— 1860 „ „	78	20	117	19	15
— 1861 „ „	70	16	107	22	10
— 1862 „ „	89	7	132	12	11
— 1863 „ „	51	9	99	14	5
— 1864 „ „	68	8	130	13	9
— 1865 „ „	71	24	99	21	18
— 1866 „ „	107	15	90	—	—
— 1867 „ „	24	14	39	7	—
Od 1855—1867 (13 lat) wzniesiono	753	141	1033	133	131
Przecięciowo rocznie	57,92	10,84	79,46	10,23	10,08

że liczba wznoszonych corocznie domów od 1855 r. ciągle wzrastała. 1861 r. czyni małą przerwę, która jest najwidoczniejszą w 1863 r. W tym roku liczba nowo-wznoszonych domów i nadmurowywanych, bardzo znacznie się zmniejszyła. W następnych latach liczby znowu rosą aż do 1867 r., w którym nagle spadają na mniej niż połowę liczb przecięciowych ze wszystkich 13 lat. W następnym 1868 r. wzniesiono wszystkiego 5 domów murowanych prywatnych. Tak nagle i niekorzystne zmiany, dadzą się tylko wytłumaczyć niekorzystnym położeniem ekonomicznym właścicieli domów, i dla tego przypatrzenie się dokładniejsze temu położeniu nie będzie bez interesu.

W tym celu staraliśmy się naprzód otrzymać *dochód ogólny z domów*, korzystając z materiałów zebranych dla podatku podymnego. Dla

rozpisania tego podatku, zbiera Magistrat miasta co lat pięć, dokładne wiadomości o dochodzie ogólnym z każdego domu. Każdy właściciel posesji przedstawia w tym celu deklarację, podług jednego szematu drukowaną, z opisem dokładnym domu frontowego, oficyn i innych zabudowań i z wyszczególnieniem wszelkich źródeł dochodu. Te deklaracje właścicieli domów zebrane przez Magistrat, stanowią 15 grubych tomów in folio. Podług deklaracji z 1866 r. obliczyliśmy dochód ogólny domów m. Warszawy i przedmieścia Pragi, podzieliwszy te domy podług wysokości ich dochodu na 8 kategorii, z których pierwsza zawiera domy przynoszące swym właścicielom mniej niż 500 rs., ostatnia domy przynoszące więcej niż 6000 rs.

(Tab. 11). Z tego zestawienia widzimy, że prawie $\frac{1}{4}$ wszystkich domów, stanowią te, które przynoszą mniej niż 500 rs. rocznego dochodu.

T A B L I C A 11.

Dochód średni	Ilość domów		dochód z tych domów rs.	%
do 500 rs.	759	24,32	195628,27	3,43
Od 501 do 1000 rs.	720	23,07	528080,45	9,27
—1001 — 2000 „	745	23,87	1.045335,96	18,36
—2001 — 3000 „	378	12,11	925638,23	16,26
—3001 — 4000 „	187	5,99	640970,45	11,26
—4001 — 5000 „	104	3,33	461303,13	8,10
—5001 — 6000 „	83	2,66	555010,87	9,75
wyżej 6001 „	145	4,65	1.342297,68	23,57
Kazem	3121	100	5.694265,04	100
Wolnych od podymnego.	10		20316,80	
Pozostaje.	3111		5.673948,24	
Przedmieście Praga	188		121477,32	
Sama Warszawa	2923		5.552470,92	
Podług obliczeń Magistratu przypada w Warszawie			5.404577,27	
Na Pragę			123597,92	
Przybytki późniejsze			1596,10	
Razem			5.529771,29	Różnica z poprzednim oblicz. 144176,95
Podług obliczeń Zarządu finansowego			5.565526,51	108421,73

Z powiększeniem liczby dochodu rocznego, liczba domów ciągle się zmniejsza, za wyłączeniem ostatniej kategorii, która znowu jest trochę liczniej reprezentowaną. Podług dochodu widzimy, że najwięcej przy-

noszą domy kategorii ostatniej (23,57%) prawie $\frac{1}{4}$ dochodu ogólnego, najmniej (3,43%) kategorii pierwszej, stosunek zatem zupełnie odwrotny do stosunku tylko liczebnego tych samych domów. Następnie przynoszą najwięcej dochodu domy od 1001 do 2000 rs. (18,36%) i od 2001 do 3000 rs. (16,26%).

Co do sumy ogólnej dochodów z domów, różni się trochę obliczenie nasze od rezultatów otrzymanych przez Magistrat i następnie przez Zarząd finansowy Kr. Polskiego, które dwa obliczenia również między sobą się niezgadzają. Różnice wynoszą: rs. 144.176,95, z Magistratem i rs. 108.421,73 z obliczeniem Zarządu finansowego. Różnice te pochodzą od ciągłych zmian zaprowadzanych przez właścicieli domów w ich deklaracjach. Mamy zatem tym sposobem *dochód ogólny* właścicieli domów. Żeby z niego otrzymać *dochód czysty* powinniśmy znaleźć jakie ciężary i wydatki ponosić muszą te domy, aby je odciągnąć od dochodu ogólnego. Naprzód musimy znaleźć wysokość opłat miejskich i podatków skarbowych. Ale znalezieniu tych liczb stoją na przeszkodzie niektóre okoliczności. Pierwszą jest to, że aż pięć kas przyjmuje opłaty od właścicieli domów, z których każda prowadzi rachunkowość zupełnie oddzielną; takimi kasami są: kasa główna ekonomiczna, k. pomocnicza, k. zabezpieczeń, k. podatku klasycznego i k. skarbowa. Drugą wielką niedogodnością jest sposób, w jaki rozpisują się podatki na właścicieli; następuje to kilka razy do roku, podług norm rozmaitych i różnych dla każdego roku, tak że sami właściciele domów do końca roku nie wiedzą napewno wiele za bieżący rok im zapłacić przyjdzie. Przy nie bardzo pomyślném położeniu nie jednego z właścicieli podobny sposób rozpisywania podatków, stawia ich często w położeniu bardzo przykrém, nikt bowiem nie może naprzód obrachować swój budżet za rok bieżący na początku roku.

Zestawiliśmy *opłaty miejskie* za lat pięć od 1864 do 1868 r. włącznie (Tab. 12). Z tego widzimy, że ilość ogólna podatków w przeciągu tych lat pięciu urosła o 65,11%, zatem więcej niż o połowę. Z opłat pojedynczych najbardziej urosła składka ogniowa (o 210,30%) która potroiła się w przeciągu pięciu lat; następnie opłata brukowa (o 114,64%), która się więcej niż podwoiła; opł. kwaterunkowa urosła o 69,87%.

Podatki skarbowe podajemy za 1868 r., z których podatek podymnego wynosi więcej niż $\frac{2}{3}$ ilości ogólnej.

Wszystkie te *ciężary* dla m. Warszawy, porównaliśmy z ciężarami i opłatami miejskimi w m. Rydze (Tab. 13). Z tego porównania widzimy, że opłaty skarbowe i miejskie wynoszą w Rydze 11,53%,

T A B L I

aty skie	Kanony, czynsze, lau- demia za ry- bolowstwo i t. p.	Procenta od pożyczek bu- dowlanych	Oplata kominowa	Oplata brukowa	Oplata latarniowa	Oplata kanalowa	Oplata szarwarkowa	Oplata kwaterunk.
1864	6718,35	68115	43126,29	63315,28	36313,38	236,06	20106,29	148948,87
1865	6893,63	70620	45826,45	65691,33	37513,86	236,06	20044,29 ^{1/2}	151162,03
1866	6769,25 ^{1/2}	73155	47380,92	67826,93	38306,79	236,06	20044,29 ^{1/2}	128400
1867	8717,85 ^{1/2}	75720	48643,32	100508	42002,64	235,93	20000	128400
1868	8539,57 ^{1/2}	78937,50	50193,41	135903	45301	235,93	—	253017,72
1864	100	100	100	100	100	100	100	100
1865	102,61	103,68	106,26	103,75	103,31	100	99,69	101,49
1866	100,76	107,40	109,87	107,13	105,49	100	99,69	86,20
1867	129,76	111,16	112,79	158,74	115,67	99,94	99,47	86,20
1868	127,11	115,89	116,39	214,64	124,75	99,94	—	169,87

T A B L I C A 13.

W a r s z a w a			R y g a		
Dochód ogólny z do- mów podług obliczeń Magistratu	5.529771,29	100	Dochód o- gólny	1.894053,50	100
Oplaty miejskie i skarbowe roczne. . .	1.180192,83	21,34	Opl. z domów	218402,37	11,53
Pozostaje na dochód czysty	4.349578,46		Pozostaje . .	1.675651,13	
Koszta i reperacje . .	1.271847,33	23	Kosz. utrzym.	435854,49	23,01
Pozostaje	3.077731,13		Pozostaje . .	1.239796,64	
Kapitalizowane w sto- sunku do 5% rocznie wyniesie	61.554622,60		Dochodu czy- stego wartości kapitałowej podług 4,58% rocznie. . . .	27.044572	

w Warszawie 21,34%, dochodu ogólnego rocznego. Zatem właściciele domów w Warszawie są prawie dwa razy więcej obciążeni opłatami niż ich koledzy rygscy. Następnie na koszta i reperacje domów przyjęliśmy stosunek znaleziony dla Rygi (23%) i pozostały dochód czysty

C A 12.

Oplata klasyczna z właścicieli domów	Oplata wodociągowa	Procent 9% od podymne- go na szkoły	Składka ogniowa	Razem	Podatki skarbowe w 1868 r.	Rs.
30000	33506,39 ^{1/2}	—	61998	512383,91 ^{1/2}	1. Kontyngens liwerunkowy . .	172,4
30000	34546,44 ^{1/2}	—	134116	596650,10	2. Podymne	234580,0
30000	33000	14500	141840	601459,25	3. Od podymnego 33,33% uby- ków konsumcyjnych	69977,5
31992,75	34000	14500	90564	595284,49 ^{1/2}	4. Procenta od legatów instytutow.	1029,7
33000	34000	14500	192378	846006,13 ^{1/2}	5. Czynsz skarbowy	6927,7
					6. Zwrot pożyczek rządowych . .	21499,2
100	100	—	100	100	Razem	334186,4
100	103,10	—	216,32	116,45	Oplaty miejskie za 1868 r. . . .	846006,1
100	98,49	100	228,78	117,38	Łącznie.	1.180192,8
106,64	101,47	100	146,08	116,18		
110	101,47	100	310,30	165,11		

skapitalizowaliśmy w stosunku do 5% rocznego dochodu, odpowiednio do 4,58% przyjętych dla m. Rygi, i tym sposobem otrzymaliśmy wartość kapitałową domów m. Warszawy z przedmieściem Praga.

Tę ostatnią sumę otrzymaliśmy jeszcze innym sposobem, z obliczeń otrzymanych w kasie ubezpieczeń (Tab. 14).

T A B L I C A 14.

Suma ubezpieczeń zabudowań m. Warszawy i Pragi	Liczba domów	Wartość ubezpieczeń		
Posesji ubezpieczonych od 40 do 1000 rs.	254	7,43	139850	0,31
„ „ „ 1000 — 2000 „	355	10,38	534080	1,17
„ „ „ 2000 — 3000 „	309	9,04	772130	1,69
„ „ „ 3000 — 5000 „	510	14,92	2.004100	4,39
„ „ 5000 i wyżej wartości	1991	58,23	42.166030	92,44
Razem	3419	100	45.616190	100
Doliczając 1/4 wartości.			11.404047,50	
Wartość kapitałowa zabudowań.			67.020237,50	
Cytadela, zabudowania artyl., intend., in- żynierskie i towarzystw dróg żelaznych .			3.579060	

Domy podług wartości ubezpieczonych, są podzielone na kilka kategorii, z których najniższa zawiera domy wartości zabezpieczonej od 40 rs. do 1000, najwyższa kategoria zawiera domy wartości zabezpieczonej przenoszącej 5000 rs. Ponieważ przyjmuje się do zabezpieczenia tylko $\frac{3}{4}$ kosztów budowy i do tego wiele części zabudowań, jak np. fundamenta i główne ściany murowane, prawie nigdy się nie zabezpieczają, nie podlegając zniszczeniu od ognia, zatem mogliśmy śmiało doliczyć $\frac{1}{4}$ wartości zabezpieczonych, ażeby otrzymać wartość kapitałową domów, która o nie wiele stosunkowo się różni od ilości otrzymanej poprzednio i mającej również nam przedstawiać wartość wszystkich domów.

Jednakże otrzymane tym sposobem wartości, nie dają nam jeszcze pojęcia, po jakich cenach domy, szczególnie przy sprzedażach przymusowych, bywają nabywane. Kapitału obiegowego jest bardzo mało, tak, że pożyczki na pewną hipotekę otrzymują się zaledwie na 8 lub 10% rocznie. Świadczą o tém papiery publiczne 4%-we, których kurs jest często 60 lub 70 za 100. Tymczasem kapitał włożony w budowę domu przynosi ledwie 5% rocznie, stąd przy subhastacjach nabywane są domy często ledwie za połowę kosztów budowy i domy, których wzniesienie kosztowało 100.000 rs., sprzedane bywają za 60 lub 50.000. Również wielka liczba sprzedaży przymusowych, da się łatwo wytłumaczyć. Długi większej części domów wynoszą połowę ich wartości, tak że odsetki pochłaniają cały dochód czysty roczny i właściciele domów są tylko rządami swych wierzycieli. Jeżeli zatem długi zaczną przenosić połowę wartości, nie ma z czego zapłacić odsetka i dom musi pójść na sprzedaż. Do tego trudność, kosztowność i rozwlekłość subhastacji i sprzedaży przymusowych odstrasza kapitałistów, podnoszą wysokość premji ubezpieczeń, a przez to i odsetek od kapitałów i czynią wszelkie zaciąganie pożyczek przez właścicieli miejskich bardzo uciążliwem. Niedawno założone Towarzystwo kredytowe miejskie stara się polepszyć położenie właścicieli domów. Jednakże położenie tych ostatnich tylko wtedy odrazu się poprawia, kiedy otrzymaną pożyczką mogą spłacić wszelkie długi ciężące na domu. W zwykłym zaś wypadku otrzymują pożyczkę daleko mniejszą, przez co nie uwalniają się od niebezpieczeństwa subhastacji ze strony pozostałych wierzycieli i w skutek amortyzacji pożyczki Towarzystwa, ich ciężary roczne jeszcze bardziej się powiększają. Korzyści przynoszone przez Tow. kredytowe polegają na sprowadzeniu większej liczby kapitału obiegowego, przez co ten kapitał i dla właścicieli domów stanie się przystępniejszym i w przyszłości uwolni wiele domów od większej części długów zaciągniętych,

ale odrazu niepodobna radykalnie dopomódz ich właścicielom Warszawa doznaje podobnego losu poraz drugi. Pod koniec wieku przeszłego, kiedy w skutek rozbiorów Polski, przeszła pod panowanie Prus, utraciła charakter miasta stołecznego. W skutek tego, zmniejszyła się jęj ludność, wielka liczba kupców i rzemieślników opuściło ją zupełnie. Wiele lokali stało pustkami i wartość domów spadła na połowę. Podobnie obecnie przestała Warszawa być punktem centralnym dla Kr. Polskiego i pozbawioną została wszelkich władz centralnych W takich wypadkach najwięcej cierpią kapitały stałe, których trudno prędko wycofać i przenieść do zajęcia innego, do takich kapitałów zaliczyć należy i domy; stąd tęż właściciele ich cierpią najbardziej przy wszelkich zmianach radykalnych w losach miasta.

STATYSTYKA LUDNOŚCI.

Rada administracyjna Królestwa Polskiego, wydała w 1861 r. Instrukcję specjalną, w celu utworzenia, prowadzenia i utrzymania ksiąg ludności m. Warszawy. Instrukcja ta była następnie w latach 1863 i 1865 dopełnioną i nakoniec w 1866 r. zamieniona nową. Według tęj ostatniej księgi ludności mają być trojakię. Pierwsza ma być dla ludności stałej tego miasta, druga dla ludności niestałej, t. j. takiej, która chociaż stale, mniej lub więcej, zamieszkuje miasto, ale nie została zaliczoną do jęj stałej ludności i mieszka za paszportami innych miejscowości. Nakoniec trzecia księga przeznaczoną jest dla ludności przechodniej, t. j. podróżnych i przejeżdżających. Księgi te mają być prowadzone przez policję. Na mocy tych instrukcyj nakazał Generał-Policmajster Kr. Polskiego, nowe zestawienie i uzupełnienie ksiąg ludności w terminie dwumiesięcznym, od 2 stycznia do 2 marca 1865 r. Utworzone na ten czas księgi ludności, prowadzone są odtąd przez policję, na mocy ostatniej instrukcji z 1866 r. Według teje instrukcji obowiązani dozorczy rewirowi przedstawiać na początku każdego roku Zarządowi miejskiemu dokładny wykaz ludności podzielonej podług stanów i zajęć. Prócz tego winni podawać wiadomość o ilości znajdujących się koni, psów, krów, pojazdów i ceny targowe głównych przedmiotów żywności. Najdokładniejsze zatęm wiadomości, odnoszące się do ludności miasta, znajdują się w archiwum Ober-Policmajstra, Jednakże pożar, który w 1863 r. dotknął ratusz, zniszczył wielką część tego archiwum, i na mocy wyższego rozporządzenia, pozwalającego niszczenie, albo sprzedaż starych archiwum w Kr. Polskiem, sprzedano

większą część ocalałych akt, tak, że dla statystyki miasta najdawniejsze pozostałe sprawozdanie jest z 1863 r. Ponieważ rok ten był zbyt anormalnym w rozwoju miasta woleliśmy rozpocząć nasze zestawienia statystyczne od następującego 1864 r. i mając materiał dla lat 6, we wszystkich tablicach podaliśmy liczby dla tego sześcioletniego okresu. We wszystkich zestawieniach policyjnych uwzględniają się tylko dwie pierwsze kategorie mieszkańców: stałych i niestałych, t. j. mieszkających dłuższy czas w mieście za paszportami innych miejscowości, albo jako urzędnicy na służbie. Ludność przechodnia złożona z podróźnych i przyjeżdżających niebыва zestawianą do rezultatów rocznych, chociażby bardzo była ciekawą i pożyteczną wiadomością, ile przeciętno pozostaje rocznie podróźnych. Liczba ta średnia o tyle powiększa ludność rzeczywistą miasta i otrzymać ją można tylko za pomocą obliczenia ludności jednoczesnego i dokonanego w przeciągu jednego dnia. Mamy zatem naprzód ludność podzieloną na stałą i niestałą oraz podług płci. (Tab. 15).

Przypatrując się stosunkowi pomiędzy *ludnością stałą i niestałą*, widzimy naprzód, że ostatnia wynosiła zaledwie $\frac{1}{4}$ pierwszej za wyłączeniem roku pierwszego. Przypisać to należy łatwości z jaką w 1865 roku przy układaniu nowych ksiąg ludności, wiele osób z drugiej kategorii ludności, mogło się przenieść do pierwszej, bez zwykłych ogromnych trudności, połączonych z takim przenoszeniem. Jeżeli porównamy ten stosunek mieszkańców m. Warszawy ze znalezionym dla Petersburga w 1864 r., to znajdziemy, że tam zupełnie na odwrót ludność niestała, jest dwa razy liczniejszą od stałej, tak że cała ludność stolicy przedstawia się jakby przechodnią i napływową.

Co do stosunku liczbowego pomiędzy płciami, znajdujemy w Warszawie płeć żeńską przeważającą liczebnie męzką o mniej więcej 3%, kiedy przeciwnie w Petersburgu liczono o 8% więcej mężczyzn niż kobiet. Widzimy również jak wzrost ludności jest nieznaczny i zdawałby się rocznie coraz zmniejszać.

Wykazy policyjne dzielą ludność podług *wyznań* (Tab. 16). Przypatrując się naprzód ludności stałej, znajdujemy, że najwięcej znajduje się w tej liczbie katolików, których było więcej niż połowa (około 57%), następnie najwięcej było żydów, albowiem więcej niż $\frac{1}{3}$ liczby ogólnej (około 36%). Inne wyznania były daleko słabiej reprezentowane: protestanci augsburgscy stanowili mniej niż $\frac{1}{20}$ całej ludności, reformowani wynosili podobnie jak i prawosławni nie cały 1%, unitów zaś była bardzo mała liczba. Pomiędzy ludnością niestałą katolicy zajmowali jeszcze większy stosunek niż pomiędzy ludnością stałą, było ich

T A B L I C A 15.

Warszawa	Ludność stała			Ludność niestała			O g ó ł e m		
	mę- czyzn	kobiet	razem	mę- czyzn	kobiet	razem	mę- czyzn	kobiet	razem
W r. 1864	65376	72481	137857	39598	45451	85049	104974	117932	222906
— 1865	86254	96518	182772	29311	31429	60740	115565	127947	243512
— 1866	86726	99421	186147	29697	31824	61521	116423	131245	247668
— 1867	87875	99765	187640	30853	33091	63944	118728	132856	251584
— 1868	88608	100499	189107	31698	33756	65454	120306	134255	254561
— 1869	88420	102033	190453	34399	36397	70796	122819	138430	261249
W r. 1864	29,33	32,52	61,85	17,76	20,39	38,15	47,09	52,91	100
— 1865	35,42	39,64	75,06	12,04	12,90	24,94	47,46	52,54	100
— 1866	35,02	40,14	75,16	11,99	12,85	24,84	47,01	52,99	100
— 1867	34,93	39,66	74,59	12,26	13,15	25,41	47,19	52,81	100
— 1868	34,81	39,48	74,29	12,45	13,26	25,71	47,26	52,74	100
— 1869	33,84	39,06	72,90	13,17	13,93	27,10	47,01	52,99	100
W r. 1864	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000
— 1865	1319	1332	1326	740	691	714	1101	1085	1082
— 1866	1327	1372	1350	750	700	723	1109	1113	1111
— 1867	1344	1376	1361	779	728	752	1131	1127	1129
— 1868	1355	1387	1372	801	743	770	1146	1138	1142
— 1869	1352	1408	1382	869	801	832	1170	1174	1172
Petersburg w 1864 r.	74336	93601	167937	208313	130832	339145	313443	225679	539122
Liczby stosunkowe . . .	26	41	33	66	58	63	58	42	100

bowiem około $\frac{2}{3}$ całej ludności, żydów za to daleko mniej, bo około 20% liczby ogólnej. Prawosławnych liczba z niespełna 1% urosła do 8% i ewangelików augsburskich z 4% na 7%. Co do stosunku pomiędzy płciami w liczbie ogólnej znajdujemy, że kiedy pomiędzy ludnością stałą liczba kobiet ciągle stosunkowo wzrastała, pomiędzy ludnością niestałą ta przewaga płci żeńskiej ciągle o trochę się zmniejszała.

Jeżeli pod względem *wyznaniowym* porównamy Warszawę z Petersburgiem (Tab. 17), Berlinem i Hamburgiem, znajdziemy, że w *Petersburgu* najliczniej jest prawosławnych (83%), następnie protestantów

Liczba stała	Prawosławnych			Rzymsko-katolików			Unitów			Ewangelików augsburskich		
	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem
1864 . . .	344	347	691	35768	42258	78026	84	69	153	3326	3460	6786
1865 . . .	364	357	721	49097	57311	106408	32	24	56	4309	4732	9041
1866 . . .	461	631	1092	49154	57861	107015	79	54	133	4110	4536	8646
1867 . . .	518	786	1304	50458	58242	108700	96	77	173	3909	4493	8402
1868 . . .	608	841	1449	50709	58409	109118	62	70	132	4268	4955	9223
1869 . . .	690	898	1588	50053	59565	109618	73	69	142	3905	4237	8142
1864 . . .	0,25	0,25	0,50	25,95	30,65	56,60	0,06	0,05	0,11	2,41	2,51	4,92
1865 . . .	0,20	0,20	0,40	26,86	31,36	58,22	0,02	0,01	0,03	2,36	2,59	4,95
1866 . . .	0,25	0,34	0,59	26,41	31,08	57,49	0,04	0,03	0,07	2,21	2,43	4,64
1867 . . .	0,28	0,42	0,70	26,89	31,04	57,93	0,05	0,04	0,09	2,08	2,40	4,48
1868 . . .	0,32	0,45	0,77	26,81	30,89	57,70	0,03	0,04	0,07	2,26	2,62	4,88
1869 . . .	0,36	0,47	0,83	26,28	31,28	57,56	0,04	0,03	0,07	2,05	2,23	4,28
Liczba nie- stała												
r. 1864 . . .	1338	997	2335	24294	29488	53782	48	25	73	3244	3449	6693
1865 . . .	1290	928	2218	19515	22055	41570	32	29	61	2342	2505	4847
1866 . . .	1706	1417	3123	19695	22629	42324	117	123	240	2268	1882	4150
1867 . . .	2749	2131	4880	19506	22388	41894	49	55	104	2277	2227	4504
1868 . . .	3062	2293	5355	19686	21802	41488	47	30	77	2323	2307	4630
1869 . . .	3045	2204	5252	20369	22618	42987	25	16	41	2260	2320	4580
r. 1864 . . .	1,57	1,18	2,75	28,56	34,68	63,24	0,06	0,03	0,09	3,81	4,06	7,87
1865 . . .	2,12	1,53	3,65	32,13	36,31	68,44	0,05	0,05	0,10	3,86	4,12	7,98
1866 . . .	2,77	2,31	5,08	32,01	36,79	68,80	0,19	0,20	0,39	3,69	3,05	6,74
1867 . . .	4,30	3,33	7,63	30,50	35,02	65,52	0,08	0,08	0,16	3,56	3,48	7,04
1868 . . .	4,68	3,50	8,18	30,08	33,30	63,38	0,07	0,05	0,12	3,55	3,52	7,07
1869 . . .	4,31	3,11	7,42	28,77	31,95	60,72	0,04	0,02	0,06	3,19	3,28	6,47

wszelkich odcieni (12%), po nich idą katolicy (4%) i Żydzi (1%). W *Warszawie* najwięcej jest katolików (58%), po nich idą Żydzi (33%), następują protestanci (6%) i prawosławni (3%). W *Berlinie* protestantów jest 90%, katolików 6%, Żydów 4%. Prawie ten sam stosunek znajdujemy pomiędzy ludnością *Hamburga* tylko mniej katolików: protestantów 92%, Żydów 4%, katolików 2%. Ale w tym ostatnim mie-

Liczba stała	Ewangelików reformowanych			Bracia morawczyków i menonitów			Starowierców			Żydów			Mahometan			Ogółem	
	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet	razem	męż- czyn	kobiet
1864 . . .	325	481	806	4	4	8	5	6	11	25520	25856	51376	—	—	—	65376	72481
1865 . . .	433	486	919	4	4	8	4	5	9	32011	33599	65610	—	—	—	86254	96518
1866 . . .	379	356	735	2	3	5	—	—	—	32541	35980	68521	—	—	—	86726	99421
1867 . . .	360	440	800	5	3	8	13	15	28	32516	35709	68225	—	—	—	87875	99765
1868 . . .	615	703	1318	7	3	10	7	5	12	32332	35513	67845	—	—	—	88608	100499
1869 . . .	672	729	1401	8	3	11	6	4	10	33013	36528	69541	—	—	—	88420	102033
1864 . . .	0,24	0,35	0,59	—	—	0,	—	—	0,01	18,51	18,76	37,27	—	—	—	47,42	52,58
1865 . . .	0,24	0,26	0,50	—	—	0,	—	—	0,	17,51	18,39	35,90	—	—	—	47,19	52,81
1866 . . .	0,20	0,20	0,40	—	—	0,	—	—	—	17,48	19,33	36,81	—	—	—	46,59	53,41
1867 . . .	0,19	0,20	0,43	—	—	0,	—	—	0,01	17,33	19,03	36,36	—	—	—	46,83	53,17
1868 . . .	0,33	0,37	0,70	—	—	0,	—	—	0,	17,10	18,78	35,88	—	—	—	46,85	53,15
1869 . . .	0,35	0,39	0,74	—	—	0,01	—	—	0,	17,34	19,17	36,51	—	—	—	46,43	53,57
Liczba nie- stała																	
r. 1864 . . .	369	355	724	—	—	—	23	15	38	10278	11122	21400	4	—	4	39598	45451
1865 . . .	221	162	383	1	—	1	33	18	51	5873	5732	11605	4	—	4	29311	31429
1866 . . .	212	223	435	6	—	6	30	23	53	5650	5524	11174	13	3	16	29697	31824
1867 . . .	226	228	454	2	1	3	63	38	101	5950	6011	11961	31	12	43	30853	33091
1868 . . .	297	303	600	24	6	30	35	40	75	6206	6967	13173	18	8	26	31698	33756
1869 . . .	333	322	655	27	6	33	46	46	92	8274	8857	17131	17	8	25	34399	36397
r. 1864 . . .	0,43	0,42	0,85	—	—	—	0,03	0,01	0,04	12,08	13,08	25,16	0,	—	0,	46,54	53,46
1865 . . .	0,36	0,27	0,63	0	—	0,	0,05	0,04	0,09	9,67	9,44	19,11	0,	—	0,	48,24	51,76
1866 . . .	0,34	0,37	0,71	0,01	—	0,01	0,05	0,04	0,09	9,18	8,98	18,16	0,02	—	0,02	48,26	51,74
1867 . . .	0,35	0,36	0,71	0	0,	0,	0,10	0,06	0,16	9,30	9,41	18,71	0,05	0,02	0,07	48,24	51,76
1868 . . .	0,45	0,47	0,92	0,04	0,01	0,05	0,05	0,06	0,11	9,48	10,65	20,13	0,03	0,01	0,04	48,43	51,57
1869 . . .	0,47	0,45	0,92	0,04	0,01	0,05	0,06	0,07	0,13	11,69	12,51	24,20	0,02	0,01	0,03	48,59	51,41

ście znajdujemy 1,4% ludzi niewiadomej religii i 193 osób, podających siebie, jako nienależą do żadnej religii.

Dla 1868 r. udało się nam podzielić ludność m. *Warszawy* podług zajęć na osoby niezależne, pracujące same na swoje utrzymanie i na członków rodzin, żyjących z pracy pierwszych. Rozróżniamy także

T A B L I C A 17.

Petersburg w 1864 r.	Prawosławni	Jednowiercy	Sekciarze kościół greckiego	Greko-or- mianie	Rzymsko- katolicy	Protestanci	Żydzi	Mahometanie	Niewiadomej religii	Ogółem
Mężczyzn	235927	750	675	103	10230	29563	1494	1089	33615	313446
Kobiet	183213	721	529	39	8656	29271	1118	172	1963	226682
Razem	419140	1471	1204	142	18886	58834	2612	1261	35578	539128
Mężczyzn	84%				4%	11%	1%			100%
Kobiet	82				4	14	—			100
Razem	83				4	12	1%			100
Warszawa w 1869 r.				Uniei					Bracia Moraw- czycy	
Mężczyzn	3738		52	98	70422	7170	41287	17	35	123819
Kobiet	3102		50	85	82183	7608	45385	8	9	138430
Razem	6840		102	183	152605	14778	86672	25	44	261249
Mężczyzn	3,04		0,04	0,08	57,34	5,84	33,62	0,01	0,03	100
Kobiet	2,24		0,04	0,06	59,37	5,50	32,78	—	0,01	100
Razem	2,62		0,04	0,07	58,41	5,66	33,17	0,01	0,02	100
Berlin w 1867 r.		Dysy- denci			40922	630271	27565		Innych religij	
Liczyby ogólne	1026				5,84	90,04	3,94		197	699981
„ stosunkowe	0,15							Żadnej religii	0,03	100
Hamburg w 1867 r.					6290	281654	13457	193	Niewia- domiej religii	
Liczyby ogólne	686				2,05	91,90	4,39	0,05	4227	306507
„ stosunkowe	0,22								1,39	100

osoby stanu duchownego od osób cywilnych i pomiędzy ludnością ogólną chrześcian od żydów (Tab. 18).

Z liczby ogólnej osób niezależnych, przypada na chrześcian 74%, na żydów 26%. Z liczby członków rodzin na chrześcian 64%, na żydów 36%, zatem na tych ostatnich w daleko silniejszym stosunku. Widzimy bowiem, że na 100 osób niezależnych, znajdowało się członków rodzin żyjących z pracy pierwszych 183 pomiędzy chrześcianami,

T A B L I C A 18.

1868 r.	Osoby niezależne pracujące same		Członkowie rodzin				Na 100 niezależnych osób znajduje się członków rodziny		
	Liczby		męż- czyzni	kobie- ty	razem	na 100	męż- czyzn	kobiet	razem
	ogólne	stosun- kowe							
Stanu duchownego.									
Księża rzym.-katol.	94	35,74	—	—	—	—	—	—	—
Zakonnice „	124	47,15	—	—	—	—	—	—	—
Księża prawosławni	21	7,99	13	27	40	27,59	61,90	128,57	190,47
„ ewangeliccy	6	2,28	5	10	15	10,34	83,33	166,66	249,99
Rabinów żydowskich	15	5,70	31	39	70	48,28	206,66	260	466,66
Naucz. rel. przy rab.	3	1,14	6	14	20	13,79	200	466,66	666,66
Razem	263	100	55	90	145	100	20,91	34,22	55,13
Stanu cywilnego									
<i>Chrześcianie:</i>									
Urzędnicy wyżsi	4136	7,45	4215	7825	12040	11,87	101,91	189,19	291,10
„ niżsi	1904	3,43	1691	3449	5140	5,07	88,81	181,14	269,95
Emeryci	1720	3,10	1239	2925	4164	4,10	72,03	170,06	242,09
Adwok., notar., kom.	148	0,27	202	347	549	0,54	136,49	234,46	370,95
Oficjaliści prywatni	337	0,61	219	446	665	0,66	64,99	132,34	197,33
Lekarze	186	0,33	135	331	466	0,46	72,58	177,96	250,54
Dentyści	14	0,03	12	23	35	0,03	85,71	164,29	250
Akuszerki	263	0,47	173	404	577	0,57	65,78	153,61	219,39
Literaci	20	0,04	19	30	49	0,05	95	150	245
Artyści wszel. rodz.	413	0,74	320	623	943	0,93	77,48	150,85	228,33
Nauczyciele publicz.	217	0,39	246	348	594	0,58	113,36	160,37	273,73
„ prywatni	179	0,32	142	279	421	0,41	79,33	155,87	235,20
Nauczycielki	302	0,54	88	285	373	0,37	29,14	94,37	123,51
Właściciele ziemscy	651	1,17	735	1329	2064	2,03	112,90	204,15	317,05
„ domów	1648	2,97	2421	4309	6730	6,63	146,91	261,47	408,38
Kapitałiści	819	1,47	596	1374	1970	1,94	72,77	167,77	240,54
Kupcy	250	0,45	391	559	950	0,94	156,40	223,60	380
Zajmuj. się handlem.	1906	3,43	2072	3764	5836	5,75	108,71	197,48	306,19
Fabrykanci	270	0,49	419	536	955	0,94	155,18	198,52	353,70
Rzemieślnicy	10517	18,94	10698	18292	28990	28,57	101,72	173,93	275,65
Wyrobniicy	8956	16,13	5816	13190	19006	18,73	64,94	147,28	212,22
Usługa męzka	6437	11,59	2105	4758	6863	6,76	32,70	73,92	106,62
„ kobieca	13958	25,13	285	1333	1618	1,60	2,04	9,55	11,59
Stangreci	53	0,10	42	123	165	0,16	79,25	232,08	311,33
Dym. oficer. i url. żoł.	211	0,38	86	192	278	0,27	40,76	90,95	131,71
Żebracy (tyl. w 2 cyr.)	24	0,04	11	21	32	0,03	45,83	87,50	133,33
Razem	55539	100	34378	67095	101473	100	61,90	120,81	182,71

1868 r.	Osoby niezależne pracujące same		Członkowie rodzin				Na 100 niezależnych osób znajduje się członków rodziny		
	Liczby		mężczyźni	kobiety	razem	na 100	mężczyźni	kobiet	razem
	ogólne	stosunkowe							
<i>Żydzi:</i>									
Właściciele domów	429	2,20	1005	1657	2662	4,73	234,27	386,25	620,52
Kapitałiści	187	0,96	337	556	893	1,59	180,21	297,33	477,54
Kupcy	435	2,23	719	1173	1892	3,36	165,29	269,66	434,95
Handlujący	5610	28,82	7252	12797	20049	35,65	129,27	228,11	357,38
Spekulanci	381	1,96	540	1077	1617	2,87	141,73	282,68	424,41
Faktorzy	1945	9,99	2398	4541	6939	12,34	123,29	233,47	356,76
Nauczyciele prywat.	754	3,87	745	1356	2101	3,74	98,81	179,84	278,65
Wyrobniicy	2640	13,56	2546	5090	7636	13,58	96,44	192,80	289,24
Usługa męzka	738	3,79	482	938	1420	2,52	65,31	127,10	192,41
„ żeńska	3262	16,76	127	442	569	1,01	3,89	13,55	17,44
Fabrykanci	93	0,48	177	235	412	0,73	190,32	252,69	443,01
Rzemieślnicy	2993	15,38	3716	6340	10056	17,88	124,16	211,83	335,99
Razem	19467	100	20044	36202	56246	100	102,96	185,97	288,93
Stanu duchownego	263	0,35	55	90	145	0,09	20,91	34,22	55,13
„ cywil. chrześ	55539	73,79	34378	67095	101473	64,28	61,90	120,81	182,71
Żydów	19467	25,86	20044	36202	56246	35,63	102,96	185,97	288,93
Razem	75269	100	54477	103387	157864	100	72,38	137,36	209,74

289 pomiędzy żydami, zatem prawie dwa razy tyle. Pomiedzy ludnością ogólną stosunek ten wynosił na 100 pracujących, 210 utrzymywanych osób, między któremi było mężczyzn 137 i kobiet 73. Ale i ten stosunek płci pomiedzy członkami rodzin jest różny u chrześcian i u żydów, u pierwszych wynosi 62 mężczyzn na 121 kobiet, t. j. prawie dwa razy tyle kobiet co mężczyzn, u żydów 103 i 186, zatem stosunkowo daleko mniej kobiet. Zobaczmy które zajęcia tak pomiedzy chrześcianami jak i żydami najbardziej obarczone są familjami. Pomiedzy pierwszemi najliczniejsze są rodziny właścicieli domów (na 100 osób niezależnych przypada członków rodzin 408), potem idą kupcy (na 100 niezależnych 380), następują adwokaci, notariusze i komornicy (371 na 100), fabrykanci (354 na 100), właściciele ziemscy (317 na 100), stangreci (311 na 100), handlujący (306 na 100), wyżsi urzędnicy (291 na 100) i t. p.

U żydów najbardziej obarczeni są właściciele domów (na 100 niezależnych 621 członków, stosunek o połowę przynoszący stosunek największy u chrześcian), dalej kapitałiści (478 na 100 niezależnych), fabrykanci (443 na 100), kupcy (435 na 100), spekulanci (424 na 100), han-

dłużący i faktorzy (po 357 na 100), rzemieślnicy (336 na 100) i t. p., zatem stosunkowo daleko znacznie niż u chrześcian.

Ludność m. Warszawy chrześciańską podzieloną podług głównych zajęć porównaliśmy z podziałem ludności m. *Berlina* (Tab. 19). Z tego zestawienia widzimy, że przemysł wszelki i handel zajmują w Berlinie prawie 57% ludności ogólnej w Warszawie pomiędzy ludnością chrześciańską tylko 39%. Daleko korzystniej przedstawia się pod tym względem ludność żydowska Warszawy, zatrudniająca przemysłem, handlem i spekulacją 72% ogólnej ludności. Usługą osobistą zajętych znajduje się w Berlinie prawie 17% pomiędzy chrześcianami w Warszawie 37%, zatem więcej niż dwa razy, pomiędzy żydami znajduje się tylko 21% liczby ogólnej. Dwór królewski, wszelkie urzędy publiczne i wojskowość zatrudniają w Berlinie 9% ludności, w Warszawie zaś urzędników, emerytów, adwokatów, notariuszów i oficjalistów prywatnych jest 15% ludności ogólnej, t. j. prawie dwa razy tyle co w Berlinie, pomimo, że nie ma w Warszawie dworu królewskiego i wszystkie władze centralne dla Kr. Polskiego zniesione. Właściciele ziemskich, domów i kapitalistów jest w Warszawie 6% ludności, w Berlinie osób żyjących z własnych funduszów 7%, zatem prawie ten sam stosunek co i w Warszawie. Sztuki wyzwolone, literatura i prasa zatrudniają trochę więcej osób w Berlinie niż w Warszawie (1% i 0,78%) wychowanie jest nawet silniej reprezentowane w Warszawie niż w Berlinie (1,25% i 1,18%).

Ludność niezależną Warszawy otrzymaliśmy podzieloną podług jej *dochodu średniego rocznego*. Posłużył nam do tego rozkład opłaty klasycznej za 1868 r. Opłata ta jest rodzajem podatku dochodowego, pobieranego w stosunku do wysokości średniej dochodu rocznego o. Bardzo nie wiele osób jest uwolnionych od tej opłaty. Takiemi są: członkowie rodziny opłacającego podatek, osoby duchowne, wojskowi, urzędnicy, adwokaci, emeryci, profesorowie, artyści teatralni. Dla rozkładu tej opłaty, ludność miasta dzieli się na 13 kategorii (Tab. 20). Pierwsza kategoria osób ma przecięciowo dochodu rocznego 20.500 rs., 13-ta kategoria tylko 30 rs.

Najliczniejszą jest kategoria przedostatnia, liczących dochodu rocznego 60 rs., jest ich prawie połowa (43%) liczby ogólnej, potem idzie kategoria ostatnia, licząca prawie $\frac{1}{4}$ liczby ogólnej. Jeszcze dosyć silnie jest reprezentowaną kategoria trzecia (18%), liczących 120 rs. rocznego dochodu. Idąc w górę każda kategoria, jest coraz słabiej przedstawioną. Co do liczby ogólnej dochodu z każdej kategorii, znajdujemy prawie te same stosunki tylko mniej prawidłowo ułożone.

T A B L I C A 19.

B e r l i n	Liczba ogólna	Na 100	W a r s z a w a		Liczba ogólna	Na 100
			Osoby niezależne stanu cywilnego i chrześciance			
Osoby niezależne						
Rolnictwo, ogrodnictwo, rybołów- stwo i leśnictwo	1785	0,52	Kupcy, handlujący, fabrykanci, rzemieślnicy, wyrobniicy	21899	39,44	
Przemysł z hutnictwem i górni- ctwem	160651	46,67	Stawregci	53	0,10	
Handel	33859	9,84	Usługa osobista	20395	36,72	
Środki komunikacyjne z zajazda- mi i hotelami	14715	4,27	Lekarze, dentyści i akuszerki	463	0,83	
Usługi osobiste	58305	16,94	Nauczyciele i nauczycielki	698	1,25	
Wyehowane	2948	0,86	Literaci i artyści	433	0,78	
Stażba zdrowia	4073	1,18	Urzędnicy, emeryci, adwokaci, no- tariusze, oficjaliści prywatni	8456	15,24	
Sztuki, literatura i prasa	3704	1,08	Właściciele ziemscy, domów i ka- pitaliści	3118	5,61	
Stażba kościelna i pogrzebowa	572	0,17	Żebracy (tylko w 2-ch cyrkulach)	21	0,04	
Dwór królewski i wszelkie urzęda publiczne	10801	3,14	Razem	55539	100	
Wojskowość	18522	5,38				
Osoby bez zajęcia:						
a) Żyjące z włas. fun. i uczące się	23460	6,81				
b) „ z obcej pomocy	9945	2,89				
Osoby „ bez zajęcia oznaczonego	876	0,25				
Razem	344216	100				

T A B L I C A 20.

Dochód ogólny roczny mieszkańców m. Warszawy podług rozkładu opłaty klasycznej za 1868 r.	Klasy rocznego dochodu	Wysokość średnia dochodu	Opodatkowani w liczbach		Ich dochód ogólny w liczbach	
			ogólnych	stosunkowych	ogólnych	stosunkowych
	1	20500	15	0,03	307500	3,63
	2	7500	21	0,04	157500	1,86
	3	6000	20	0,03	120000	1,41
	4	4500	71	0,12	319500	3,77
	5	3000	183	0,32	549000	6,48
	6	1500	585	1,01	877500	10,35
	7	930	734	1,27	682620	8,05
	8	600	1351	2,34	810600	9,56
	9	360	2384	4,12	858240	10,12
	10	210	3016	5,21	633360	7,47
	11	120	10316	17,83	1.237920	14,60
	12	60	25020	43,25	1.501200	17,70
	13	30	14136	24,43	424050	5
Razem . .			57852	100	8.478990	100

Przypatrzmy się podziałowi *ludności m. Petersburga podług stanów* (Tab. 21). Szlachty, duchownych i wojskowych, zatem stanu niemieckiego i zajęcia nie przemysłowego jest 34 $\frac{1}{9}$ %, zatem więcej niż $\frac{1}{3}$ całej ludności, jeżeli do nich dodamy włościan (29%), będziemy mieli 63%, zatem prawie $\frac{2}{3}$ ludności ogólnej, tak, że na stan prawdziwie miejski: mieszczan, kupców i cechowych, t. j. rzemieślników pozostanie zaledwie 28% niespełna nawet $\frac{1}{3}$ część ludności, albowiem raznoczynicy, Finlandczycy i cudzoziemcy biorą jeszcze 9%.

Co do stosunku pomiędzy płciami widzieliśmy poprzednio jak pomiędzy ludnością ogólną płeć męzka liczebnie przeważała. Przechożąc stany pojedyncze, widzimy, że na tę przewagę płci męzkiej najbardziej wpływają: włościanie, u których mężczyzn jest 38% liczby ogólnej, kiedy kobiet tego stanu zaledwie 18% się znajdowało i osoby stanu niewiedomego prawie wyłącznie są mężczyźni. Innych stanów stosunek jest zupełnie normalny, nawet pomiędzy szlachtą w zarządzie wojskowym i pomiędzy mieszczanami przeważają liczebnie kobiety.

Jeżeli przypatrzmy się tejże samej ludności podzielonej podług *zajęć* (Tab. 22), to znajdziemy, że na osoby nie zajęte produkcyjnie:

T A B L I C A 21.

Petersburg	Ludność ogólna w liczbach		Podział ludności podług płci			
	ogólnych	stosunkowych	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet
Szlachta dziedziczna i osobista	80027	16%	39303	40724	14%	18%
Duchowieństwo	5258	1	2796	2462	1	1
Zarząd wojskowy	83790	17	39818	43972	14	20
Honorowych mieszczan	7702	2	4081	3621	1	2
Kupcy	21336	4	11539	9797	4	4
Mieszczanie	97198	19	45185	52013	16	23
Cechowi	17535	3	9340	8195	3	4
Chłopi	145270	29	105118	40152	38	18
Raznacznicy	19887	4	9574	10313	3	5
Finlandczycy	9530	2	4835	4695	2	2
Cudzoziemcy	15948	3	8223	7725	3	3
Stanu niewiadomego	35641	—	33631	2010	(1%)	—
Razem	539122	100	313443	225679	100	100

T A B L I C A 22.

Petersburg	Mężczyzn	Kobiet	Razem	Na 100
Podział ludności podług zajęcia				
Urzędnicy	31259	2869	34128	6,5%
Stanu duchownego	1445	255	1700	0,3
Młodzież ucząca się	10321	5923	16244	3
Handlujący	24596	1918	26514	5
Rzemieślnicy	70725	21989	92714	17
Robotnicy w fabrykach	11698	1757	13455	2,5
Służący i wyrobnicy	55381	55307	110688	20,5
Odźwierni	7570	—	7570	1,4
Żołnierze	32912	—	32912	6,1
Chorzy w szpitalach i domach przytulku	2464	5104	7568	1,4
Właściciele nieruchomości i kapitaliści	6879	11026	17905	42,6
Kobiety przy ich mężach	—	52274	52274	9,7
Członkowie rodzin	42685	57459	100144	18,6
Szukający zajęcia	3756	7399	11155	2,1
Niewiadomego zajęcia	14151	—	14151	2,6
Razem	315842	223280	539122	100

żołnierzy, chorych, kapitalistów i właścicieli nieruchomości, kobiet przy mężach, członków rodzin i szukających zajęcia przypada 41,2%, zatem trochę mniej niż połowa całej ludności. Do tej połowy również zaliczyć możemy młodzież uczącą się (3%) i niewiedomego zajęcia osób (2,6%). Z reszty przypada na sługi i wyrobników (20,5%) prawie 1/5 ludności, i na handlujących, rzemieślników i robotników po fabrykach 24,5%. Tak, że zajęciem miejskiem, rzeczywiście zatrudnionych jest zaledwie 1/4 część ludności ogólnej.

Ludność rzemieślnicza Petersburga przedstawia się nam jeszcze w obrazie bardziej dokładnym (Tab. 23). Rozróżniają się tam właści-

T A B L I C A 23.

Ludność rzemieślnicza Petersburga	Dający zajęcia		Przyjmujący zajęcia		W stosunku do liczby ogólnej
	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	
Furmani.	409	30	15941	—	17,7%
Ręczną robotą zajęci	—	—	—	10241	11,1
Krawcy	1835	1656	4215	1877	10,3
Szewcy	2249	130	5041	472	8,5
Stolarze	1704	—	4522	—	6,7
Praczk.	—	—	—	5949	6,4
Cieśle.	—	—	4081	—	4,4
Ślusarze	489	—	1625	—	2,3
Piekarze i cukiernicy	486	—	1320	—	2,0
Kowale	317	—	1417	—	1,9
Garncarze	—	—	1626	—	1,7
Złotnicy	491	—	1122	—	1,7
Mularze	—	—	1587	—	1,7
Litografi	—	—	1103	—	1,2
Introligatorzy	286	—	790	—	1,2
Tapicerzy	—	—	1039	—	1,1
Froterzy	—	—	774	—	0,9
Fryzjerzy	229	—	478	—	0,8
Czapnicy	—	—	646	60	0,8
Ogrodnicy	—	—	687	—	0,7
Mosiężnicy	—	—	679	—	0,7
Akuszerki	—	—	—	673	0,7
Sztukatorzy	—	—	625	—	0,7
Szlifierze	—	—	595	—	0,6
Kuśnierze	—	—	499	—	0,6
Wszelkie inne rzemiosła.	—	—	—	—	13,6
Razem.	8495	1816	50412	19272	100,0

ciele zakładów przemysłowych od rzemieślników pracujących w tych zakładach. Z rzemiosł najbardziej są reprezentowani: nasamprzód fur-

mani (17,7%), dalej ręczną robotą zajęte kobiety, t. j. szwaczki (11,1%), następują krawcy (10,3%), szewcy (8,5%), stolarze (6,7%), praczki (6,4%), cieśle (4,4%), reszta zaś rzemiosł bardzo mało zatrudnia osób. Najliczniej obsadzonemi są zatem zajęcia furmanów i szwaczek, które nie są właściwemi rzemiosłami. Dla kobiet nie ma wielkiej różnaitości zajęć, najwięcej z nich jest szwaczek, następnie praczek i akuszerek i nakoniec pracujących u krawców, szewców i czapników.

RUCH LUDNOŚCI.

Wiadomość o liczbie urodzeń, wypadków śmierci i zawartych małżeństw, przedstawia się Zarządowi Ober-Policmajstra, corocznie przez urzęda cywilne znajdujące się w każdej parafji wszystkich wyznań pojedynczych. Parafji znajduje się: 13 katolickich, 4 prawosławnych, po jednej dla wyznań ewangelicko-augsburskiego i reformowanego i grecko unickiego. Niechrześcianie, t. j. po większej części żydzi, są podzieleni na 6 okręgów stanu cywilnego. Podług rocznych sprawozdań urzędów cywilnych wszystkich tych wyznań ułożyliśmy zestawienia porównawcze dla całego miasta i dla 6 lat.

U r o d z e n i a .

Zacniemy od liczby urodzeń podług wyznań (Tab. 24.) Z liczby ogólnej urodzeń część przypadająca na *prawosławnych* znacznie się powiększyła, bo prawie potroiła. Udział *katolików* największy był w latach 1868 (72,59%) i 1866 (70,54%) najmniejszy w dwóch skrajnych latach 1864 (61,28%) i 1869 (63,97%). Zatem w ogólności pozostał w tém samym położeniu. Udział *żydów* w liczbie ogólnej urodzeń trochę się zmniejszył, początkowo wynosił $\frac{1}{3}$ wszystkich urodzeń, później ciągle się zmniejszał tak że np. w 1868 r. wynosił zaledwie $\frac{1}{6}$ liczby ogólnej. W liczbie ogólnej urodzeń przeważa płeć męzka o 1 do 3%, najbardziej w 1865 r., w którym ta przewaga wynosiła prawie 5%, u katolików zaś samych prawie 8%. W następnych la-

tach przychodziło coraz bardziej do równowagi, tak, że w roku ostatnim różnica była bardzo nieznacząca.

Porównywając liczbę urodzeń z ludnością ogólną widzimy że liczba pierwszych w stosunku do drngiej ciągle się zmniejszała. Rozpoczęła się od jednego urodzenia na osób 17 a kończy się stosunkiem 1 do 28. Najniekorzystniejszymi pod tym względem były lata 1867 (1 na 26) i 1869 (1 na 28) przy 1 urodzeniu na 22 osób w sześcioletniem przecięciu.

Prawie przy każdym wyznaniu widzimy to zmniejszanie się liczby urodzeń.

U *prawosławnych* w 1865 i 1866 r. było 1 urodzenie na 17 osób i ten stosunek ciągle się zmniejszał, tak, że w 6-letniem przecięciu wypadła 1 urodzenie na 22 osób.

U *katolików* również liczono w pierwszym roku 1 urodzenie na 17 osób, ale ten stosunek się nie utrzymał, w przeciu z 6 lat znajdujemy 1 urodzenie na 20 osób.

Najstalszym był stosunek u *ewangelików augsburgskich*, w przecięciu z 6 lat 1 urodzenie na osób 25, najbardziej się oddala stosunek dla 1866 r. (1 urodzenie na 22 osoby).

U *żydów* stosunek najniekorzystniej się zmienił z 1 urodzenia na 17 osób doszedł do 1 na 37 w 1868 r., przy 6-letniej średniej liczbie 1 urodzenia na 28 osób.

Przypatrując się *liczbom średnim* za lat 6, widzimy, że najobfitszą w urodzenia była ludność katolicka (1 urodzenie na 20 osób), potem idą prawosławni i ewangelicy reformowani (1 urodzenie na 22 osoby), dalej następują ewangelicy augsburgscy (1 na 25 osób), dalej żydzi (1 ur. na 28 osób), a na samym końcu unicy (1 ur. na 33 osoby).

Ciekawym jest bardzo stosunek *dzieci prawych* do *nieprawych* pomiędzy nowo-narodzonymi (Tab. 25). Widzimy pomiędzy ludnością *prawosławną* liczbę rodzących się dzieci prawych ciągle się zmniejszającą przy ogromnym wzroście liczby dzieci nieprawych. W latach 1865, 1866 i 1868 liczba dzieci nieprawych potraja się i tylko dwa lata (1867 i 1869) pokazują liczbę mniejszą niż w pierwszym 1864 r. Pomiedzy ludnością *katolicką* liczba dzieci prawych w przeciągu lat 6 prawie się podwoiła, ale w tym samym stosunku, chociaż trochęznaczniej, powiększyła się i liczba nieprawych. U *ewangelików augsburgskich* liczba dzieci prawych pozostała prawie bez zmiany, nieprawych nawet się zmniejszyła, tak, że u nich znajdujemy położenie najkorzystniejsze. U *reformowanych* liczby są zamałe, ażeby można było robić jakieś wnioski. U *żydów* liczba urodzeń prawych zna-

Liczba urodzeń	Prawosławnych			Rzymsko-katolików			Unitów		
	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
W r. 1864 . .	66	63	129	4041	3844	7885	11	8	19
— 1865 . .	91	83	174	4603	3619	8222	3	2	5
— 1866 . .	117	134	251	4169	4058	8227	2	1	3
— 1867 . .	143	131	274	3267	2999	6266	2	3	5
— 1868 . .	141	150	291	4141	4091	8232	2	4	6
— 1869 . .	130	125	255	3000	3066	6066	2	2	4
W r. 1864 . .	0,51	0,49	1	31,41	29,87	61,28	0,09	0,06	0,15
— 1865 . .	0,76	0,69	1,45	38,42	30,21	68,63	0,02	0,02	0,04
— 1866 . .	1	1,15	2,15	35,75	34,79	70,54	0,02	0,01	0,03
— 1867 . .	1,48	1,35	2,83	33,77	31	64,77	0,02	0,03	0,05
— 1868 . .	1,24	1,33	2,57	36,51	36,08	72,59	0,02	0,03	0,05
— 1869 . .	1,37	1,32	2,69	31,64	32,33	63,97	0,02	0,02	0,04
	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Liczba ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób
W r. 1864 . .	3026	129	23,45	131808	7885	16,71	226	19	11,89
— 1865 . .	2939	174	16,89	147978	8222	17,99	117	5	23,40
— 1866 . .	4215	251	16,79	149399	8227	18,15	373	3	124,33
— 1867 . .	6184	274	22,57	150594	6266	24,03	277	5	55,55
— 1868 . .	6804	291	23,38	150606	8232	18,29	209	6	34,83
— 1869 . .	6640	255	26,82	152605	6066	25,16	183	4	45,75
W 6-letniem przecięciu . .	5001	229	21,84	147155	7483	19,67	231	7	32,98

cznie się zmniejszyła, a dzieci nieprawe prawie zupełnie znikły, np. w 1868 r.

Dla ogółu ludności liczba dzieci prawych znacznie się zmniejszyła, prawie w tym samym stosunku co i u żydów. Z nieprawami nastąpiły te same zmiany, które zauważaliśmy u ludności prawosławnej. W trzech latach 1865, 1866 i 1868 liczba ich prawie potroiła się, w dwóch innych latach (1868 i 1869) liczba ich była mniejszą niż w r. 1864. Dowodem to jest niedokładności w zapisywaniu urodzeń nieprawych.

Ewangelików augsburskich			Ewangelików reformowanych			Żydów			Ogół		
męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
275	256	531	37	32	69	2032	2202	4234	6462	6405	12867
291	251	542	24	46	70	1520	1447	2967	6532	5448	11980
314	267	581	32	38	70	1405	1126	2531	6039	5624	11663
273	274	547	33	46	79	1403	1100	2503	5121	4553	9674
281	241	522	41	32	73	1186	1031	2217	5792	5549	11341
264	236	500	28	33	61	1353	1244	2597	4777	4706	9483
2,14	1,99	4,13	0,29	0,25	0,54	15,79	17,11	32,90	50,23	49,77	100
2,43	2,09	4,52	0,20	0,39	0,59	12,69	12,08	24,77	54,52	45,48	100
2,69	2,29	4,98	0,27	0,33	0,60	12,05	9,65	21,70	51,78	48,22	100
2,82	2,84	5,66	0,34	0,48	0,82	14,50	11,37	25,87	52,93	47,07	100
2,48	2,12	4,60	0,36	0,28	0,64	10,46	9,09	19,55	51,07	48,93	100
2,78	2,49	5,27	0,29	0,35	0,64	14,27	13,12	27,39	50,37	49,63	100
Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób
13479	531	25,38	1530	69	22,17	72776	4234	17,18	222906	12867	17,32
13888	542	25,62	1302	70	18,60	77215	2967	26,02	243512	11980	20,32
12796	581	22,02	1170	70	16,71	79695	2531	31,48	247668	11663	21,23
12906	547	23,59	1254	79	15,87	80186	2503	32,03	251584	9674	26
13853	522	26,53	1918	73	26,27	81018	2217	36,54	254561	11341	22,44
12722	500	25,44	2056	61	33,70	86672	2597	33,37	261249	9483	27,55
13274	537	24,71	1538	70	21,87	79594	2841	28,01	246913	11168	22,11

Obliczając na 1000 urodzeń, znajdujemy największą liczbę nieprawych dzieci u *prawosławnych*, u których w 1868 r. było nieprawych 386 na 1000 urodzeń w ogólności, kiedy stosunek największy dla ludności *katolickiej* wynosił w 1869 r. 141 na 1000, u *protestantów augsburskich* 39 na 1000 w 1864 r., u *żydów* 66 na 1000 w 1864 r., a dla całej ludności 285 na 1000 urodzeń w 1868 r.

W liczbie ogólnej urodzeń nieprawych widzimy znowu trzy lata ze stosunkiem bardzo znacznym, 1868 r. liczący 28,5 ur. nieprawych na

	Wyznanie rzymsko-katolickie				Wyznanie prawosławne				Wyznanie grecko-unickie			
	dzieci				dzieci				dzieci			
	prawe		nieprawe		prawe		nieprawe		prawe		nieprawe	
	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt
W r. 1864	3560	3400	481	444	57	56	9	7	11	8	—	—
— 1865	2896	2739	1707	880	84	75	7	8	2	2	1	—
— 1866	2715	2605	1454	1453	108	129	9	5	1	1	1	—
— 1867	2841	2594	426	405	134	122	9	9	1	2	1	1
— 1868	2587	2492	1594	1599	123	135	20	15	2	4	—	1
— 1869	2602	2660	398	406	107	112	23	13	2	2	—	—
W r. 1864	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	—	—	—
— 1865	813	806	3549	1982	1474	1339	777	1143	182	250	—	—
— 1866	763	766	3023	3273	1895	2304	1000	714	91	125	—	—
— 1867	798	763	886	912	2351	2179	1000	1286	91	250	—	—
— 1868	727	733	3314	3601	2158	2411	2222	2143	182	500	—	—
— 1869	731	782	827	914	1877	2000	2555	1857	182	250	—	—
Z 1000 urodzeń w każdym wyznaniu przypada na:												
W r. 1864	452	431	61	56	442	434	70	54	579	421	—	—
— 1865	352	333	208	107	483	431	40	46	400	400	200	—
— 1866	330	217	177	176	430	514	36	20	333	333	333	—
— 1867	453	414	68	65	489	445	33	33	200	400	200	200
— 1868	313	301	193	193	420	461	68	51	286	571	—	143
— 1869	429	439	66	66	420	439	90	51	500	500	—	—

100 ur. w ogólności, 1866 r. 25,3 na 100 i 1865 r. 22,1, kiedy tymczasem inne trzy lata przedstawiają bardzo korzystne rezultaty: 1867 rok 9,1 ur. nieprawych na 100, 1869 r. 9,2 ur. i 1864 r. 9,7 nieprawych na 100 urodzeń w ogólności. Przypisać to należy wadliwości w zapisywaniu dzieci nieprawych w urzędach stanu cywilnego.

Jak również nie stosunkowo rozdzieloną jest liczba nieprawych urodzeń pomiędzy parafjami przekonać się możemy z tablicy zawierającej urodzenia i małżeństwa w 1868 r. podług parafji. (Tab. 26).

Na 3200 urodzeń nieprawych wszystkich wyznań w ogólności, zapisano w jednej parafji katolickiej Św.-Krzyża około 2500, tak, że ledwie 700 urodzeń pozostało na inne parafje i wyznania. Pochodzi to stąd, że do tej parafji należy główny szpital Dzieciątka Jezus, do którego przyjeżdżają się podrzutki z całego miasta, których następnie chrzczą w kościele Św.-Krzyża. W tém zestawieniu rozróżniliśmy ludność stałą od

	Wyznanie ewangelicko-augsb.				Wyznanie ewangelicko-reform.				Żydzi				Liczba ogólna urodzeń				Ogół
	dzieci				dzieci				dzieci				dzieci				
	prawe		nieprawe		prawe		nieprawe		prawe		nieprawe		prawe		nieprawe		
	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	chłop-ców	dzie-wcząt	
261	249	14	7	35	30	2	2	1910	2046	122	156	5834	5789	628	616	12867	
280	244	11	7	23	45	1	1	1504	1438	16	9	4789	4543	1743	905	11980	
305	261	9	6	32	38	—	—	1396	1120	9	6	4557	4154	1482	1470	11663	
265	270	8	4	32	46	1	—	1397	1092	6	8	4670	4126	451	427	9674	
275	233	6	8	40	31	1	—	1186	1031	—	—	4213	3926	1621	1623	11383	
256	228	8	8	28	31	—	2	1350	1241	3	3	4345	4274	432	423	9483	
1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	
1073	980	786	1000	657	1500	500	500	787	703	131	58	821	758	2775	1469	931	
1169	1048	643	857	914	1267	—	—	731	547	74	38	781	718	2360	2386	906	
1015	1084	571	871	914	1533	500	—	731	534	49	51	800	713	718	693	752	
1054	936	429	1143	1143	1033	500	—	621	504	—	—	722	678	2581	2635	885	
981	916	571	1143	800	1033	—	1000	707	607	25	19	745	738	688	701	737	
492	469	26	13	507	435	29	29	451	483	29	37	453	450	49	48	9,7	
517	450	20	13	329	643	14	14	507	485	5	3	400	379	145	76	22,1	
525	449	16	10	457	543	—	—	552	442	4	2	391	356	127	126	25,3	
484	494	15	7	405	582	13	—	558	437	2	3	483	426	47	44	9,1	
527	446	12	15	556	431	13	—	535	465	—	—	370	345	142	143	28,5	
512	456	16	16	459	508	—	33	520	478	1	1	458	450	46	46	9,2	

niestałej i podaliśmy urodzenia i małżeństwa zapisane w 13 parafjach katolickich, u ewangelików augsburgskich i reformowanych, w 4-ch parafjach prawosławnych, u grecko-unickich i w 6 okręgach na które żydzi są podzieleni. Na mocy takich pierwiastkowych tablic, zbierających tylko materiał roczny dla całej ludności, obliczaliśmy tablice porównawcze dla 6 lat i całego miasta z podaniem liczb stosunkowych.

Rezultaty odnoszące się do urodzeń pomiędzy ludnością m. Warszawy, staraliśmy się porównać z rezultatami otrzymanymi po innych miastach. (Tab. 27).

Z tego zestawienia widzimy, że najwięcej urodzeń przypada w Tule (1 ur. na 19 osób), następnie w Moskwie (1 ur. na 21 osób), po innych miastach stosunek jest gorszy niż w Warszawie (1 ur. na 22 osoby), w Kazaniu prawie ten sam. Najgorzej w Paryżu (1 urodzenie na 32 osoby) w Berlinie (1 ur. na 30 osób), w Bruzelli (1 ur. na 27 osób) i t. p.

Urodzenia i małżeństwa podług parafji w 1868 r.	Urodzenia						liczba ogólna urodzeń	Małżeństwa zawarte pomiędzy kawaler. i wdowc.					Liczba ogólna małżeństw zaw.
	chłopców			dziewcząt				pan-nami	wdo-wami	pan-nami	wdo-wami		
	pra-wych	nie-praw.	razem	pra-wych	nie-praw.	razem							
Ludność stała													
Parafja św. Jana	253	63	316	186	64	250	566	130	10	30	15	185	
„ Panny Marji	141	29	170	148	18	166	336	72	5	15	10	102	
„ Przemienienia Pańskiego	51	11	62	81	6	87	149	58	2	19	3	82	
„ Narodzenia Najsw. Panny	238	21	259	257	29	286	545	98	9	18	19	144	
„ św. Andrzeja	153	20	173	146	21	167	340	86	12	24	9	131	
„ Wolska	33	3	36	43	3	46	82	14	4	—	3	21	
„ Wszystkich Świętych	225	28	253	229	25	254	507	70	6	14	7	97	
„ św. Barbary	29	—	29	38	—	38	67	15	1	2	1	19	
„ św. Alexandra	167	16	183	133	9	142	325	90	9	18	7	124	
„ św. Trójcy	120	8	128	95	8	103	231	16	5	7	8	36	
„ św. Krzyża	184	19	203	195	27	222	425	134	9	17	11	171	
„ św. Antoniego	117	10	127	145	5	150	277	68	9	13	5	95	
„ Pragska	235	9	244	142	8	150	394	39	10	9	9	67	
Wyznania rzymsko-katolickiego	1946	237	2183	1838	223	2061	4244	890	91	186	107	1274	
Ewangelicko augsburgskiego	148	2	150	155	4	159	309	114	9	26	10	159	
„ reformowanego	33	—	33	26	—	26	59	7	2	2	—	11	
Prawosławnego koś. zamkowego	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Kościół w cytadeli	16	—	16	15	—	15	31	3	3	—	—	6	
„ w Soborze	4	—	4	1	1	2	6	2	—	—	—	2	
„ na Podwalu	1	1	2	3	2	5	7	—	—	—	—	—	
Wyznania prawosławnego	21	1	22	19	3	22	44	5	3	—	—	8	
„ unickiego	2	—	2	4	1	5	7	2	—	—	—	2	
Wszystkich chrześcian	2150	240	2390	2042	231	2273	4663	1018	105	214	117	1454	
Żydów 1-go okręgu													
„ 2-go „	180	—	180	159	—	159	339	36	4	4	6	50	
„ 3-go „	33	—	33	21	—	21	54	6	—	2	—	8	
„ 4-go „	583	—	583	497	—	497	1080	104	14	24	15	157	
„ 5-go „	206	—	206	214	—	214	420	10	9	4	7	30	
„ 6-go „	51	—	51	34	—	34	85	5	—	—	—	5	
„ 6-go „	104	—	104	73	—	73	177	15	—	4	1	20	
Razem	1157	—	1157	998	—	998	2155	176	27	38	29	270	
Wszystkie wyznania	3307	240	3547	3040	231	3271	6818	1194	132	252	146	1724	

Co do dzieci nieprawych, najwięcej przychodzi ich na świat w *Moskwie* (na 100 urodzeń 42) bo prawie połowa wszystkich urodzeń, następnie w *Paryżu* (33 na 100 ur.) trzecia część wszystkich dzieci, w *Petersburgu* i *Bruwelli* (25 na 100) czwarta część wszystkich dzieci przy $\frac{1}{10}$ w *Warszawie* (9 na 100).

Urodzenia i małżeństwa podług parafji w 1868 r.	Urodzenia						Liczba ogólna urodzeń	Małżeństwa zawarte pomiędzy kawaler. i wdowc.					Liczba ogólna małżeństw zaw.
	chłopców			dziewcząt				pan-nami	wdo-wami	pan-nami	wdo-wami		
	pra-wych	nie-praw.	razem	pra-wych	nie-praw.	razem							
Ludność niestała													
Parafja św. Jana	55	14	69	50	20	70	139	—	6	5	1	12	
„ Panny Marji	41	22	63	59	18	77	140	—	—	—	—	—	
„ Przemienienia Pańskiego	19	8	27	10	3	13	40	—	—	—	—	—	
„ Narodzenia Najsw. Panny	78	16	94	74	13	87	181	—	—	—	—	—	
„ św. Andrzeja	51	6	57	46	6	52	109	—	—	—	—	—	
„ Wolska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
„ Wszystkich Świętych	112	13	125	113	12	125	250	34	2	7	3	46	
„ św. Barbary	11	4	15	5	2	7	22	—	—	—	—	—	
„ św. Alexandra	107	13	120	100	8	108	228	—	—	—	—	—	
„ św. Trójcy	64	6	70	49	4	53	123	8	3	4	3	18	
„ św. Krzyża	45	1247	1292	56	1271	1327	2619	—	—	—	—	—	
„ św. Antoniego	20	3	23	25	4	29	52	11	—	3	2	16	
„ Pragska	38	5	43	67	15	82	125	—	—	—	—	—	
Wyznania rzymsko-katolickiego	641	1357	1998	654	1376	2030	4028	53	11	19	9	92	
Ewangelicko-augsburgskiego	127	4	131	78	4	82	213	—	—	—	—	—	
„ reformowanego	7	1	8	5	—	5	13	2	—	—	—	2	
Prawosławnego koś. zamkowego	1	—	1	1	—	1	2	—	—	—	—	—	
Kościół w cytadeli	4	2	6	4	—	4	10	—	—	—	—	—	
„ w Soborze	70	13	83	79	10	89	172	28	4	2	—	34	
„ na Podwalu	27	4	31	32	2	34	65	40	6	6	—	52	
Wyznania prawosławnego	102	19	121	116	12	128	249	68	10	8	—	86	
„ unickiego	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Wszystkich chrześcian	877	1381	2258	853	1392	2245	4503	123	21	27	9	180	
Żydów 1-go okręgu													
„ 2-go „	5	—	5	7	—	7	12	7	1	—	2	1	
„ 3-go „	18	—	18	15	—	15	33	—	—	—	—	—	
„ 4-go „	5	—	5	9	—	9	14	6	8	3	2	1	
„ 5-go „	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	
„ 6-go „	1	—	1	2	—	2	3	—	—	—	—	—	
Razem	29	—	29	33	—	33	62	16	9	3	4	3	
Wszystkie wyznania	906	1381	2287	886	1392	2278	4565	139	30	30	13	21	

Pomiędzy przychodzącymi na świat dziećmi, przeważa zwykle płęć męzka, jak to dla dzieci prawych we wszystkich miastach widzimy. Pomiędzy zaś nieprawami przewaga chłopców nad dziewczętami jest mniejszą, nawet w *Kijowie* i po miastach w *południowych Niemczech* przeważają dziewczęta, w *Warszawie* i *Bruwelli* stosunek jest jedna-

kowy dla obu płci, przy przewadze chłopców nad dziewczętami pomiędzy prawami dziećmi.

T A B L I C A 27.

M i a s t a	I urodzenie wypada na osób	Na 100 osób wypada uro- dzeń	Na 1 nieprawe urodzenie przy- pada na jedną prawych	Na 100 uro- dzeń bywa nieprawych	Na 100 chłop- ców rodzi się dziewcząt	
					pra- wych	niepra- wych
W Moskwie	20,9	4,7%	1,4	41,9%	95,6	94,9
— Odessie	24,0	4,1	10,2	8,9	90,5	98,3
— Rydze	23,3	4,3	7,7	11,5	—	—
— Kijowie	25,4	3,9	6,8	13,7	95,8	103,0
— Kazaniu	22,6	4,4	—	—	—	—
— Tule	19,0	5,3	10,3	8,9	95,9	93,4
— Petersburgu	28,6	3,6	3,0	25,1	95,7	93,3
— Paryżu	31,8	3,1	2,0	33,3	97,3	98,1
— Berlinie	30,1	3,2	6	14,2	—	—
— Brukseli	27,3	3,7	2,9	25,7	92,7	100
— Warszawie	22,11	4,5	9,98	9,11	98,37	100
Po miastach w południo- wych Niemczech . .	—	—	—	—	92,3	102,2

S m i e r t e l n o ś ć.

Liczbę wypadków śmierci dla mieszkańców m. Warszawy, podzielenych podług wyznań, zestawiliśmy dla sześciu lat. (Tab. 28). Rozpoczynając od *prawosławnych*, których udział w śmiertelności ogólnej wynosił około 2%, widzimy, że u nich umierała przecięciowo jedna osoba na 27. Największa śmiertelność była w 1865 r. (1 wypadek na 22 osoby) najmniejsza w 1864 r. (1 na 38 osób).

U *katolików*, których udział wynosi prawie $\frac{2}{3}$ wszystkich umierających, umierała przecięciowo rocznie 1 osoba na 21 ludności, największa śmiertelność była w 1867 r., w którym liczone jeden wypadek śmierci na 18 osób, najkorzystniejszemu był 1865 r. (1 wypadek śmierci na 24 osób).

U *ewangelików augsburskich*, których umarli wynoszą około 6% liczby ogólnej, umierała przecięciowo 1 osoba na 22 ludności. Największa śmiertelność była w 1867 r. (1 wypadek na 18 osób), najmniejsza w 1864 r. (1 wypadek śmierci na 26 osób).

U *reformowanych*, których śmiertelność zaledwie 0,5% ogólnej wynosi, umierała rocznie 1 osoba na 28 ludności, największa śmiertelność była w 1867 r. (1 wypadek na 18 osób), najmniejsza w 1864 r. (1 śmierć na 44 osób).

U *żydów* wynosi śmiertelność trochę więcej niż $\frac{1}{4}$ ogólnej liczby, umiera ich przecięciowo 1 osoba na 26 ludności. Największą była śmiertelność w 1867 r. (1 wypadek na 21 osób), najmniejszą w 1864 r. (1 wypadek na 34 osoby).

Przypatrując się liczbie ogólnej wypadków śmierci, widzimy, że w Warszawie umiera 1 osoba na 23 ludności ogólnej. Największą była śmiertelność w 1867 r. (1 wypadek na 19 osób) i w 1868 r. (1 wypadek na 21 osób); są to lata w których cholera dosyć silnie panowała w mieście. Najzdrowszym stosunkowo był 1864 r. przy 1 wypadku śmierci na 27 osób.

Porównyując wyznania rozmaite, widzimy, że największa śmiertelność jest pomiędzy *katolikami* (1 wypadek na 21 osób), następnie u *ewangelików augsburgskich* (1 wypadek na 22 osoby), u tych dwóch wyznań śmiertelność jest więcej niż przecięciowa dla całej ludności miasta. Najmniej wypadków śmierci zdarza się u *ewangelików reformowanych* (1 wypadek na 28 osób), u *prawosławnych* (1 wypadek na 27 osób) i u *żydów* (1 wypadek na 26 osób), u tych trzech wyznań śmiertelność jest mniej niż przecięciowa dla całej ludności.

Liczba umierających jest bardzo małą pomiędzy *greko-unitami*, tak, że nie daje pola do żadnych przypuszczeń. Rozróżniając *pleć osób umarłych* widzimy, że więcej umiera mężczyzn niż kobiet (o 2% lub 3%). Przewaga ta mężczyzn pomiędzy umarłymi była największą w 1866 r. wynosiła prawie 4%.

Przy podziale *osób zmarłych podług wieku* (Tab. 29), brak podobnego podziału ludności żyjącej mocno czuć się daje. Wtedy dopiero ujrzelibyśmy w jakim stosunku każdy wiek pojedynczy nawiedzany bywa przez wypadki śmierci i jaki stosunek śmiertelności odpowiada każdemu wiekowi. Jednakże i bez tego podziału ludności możemy przyjść do niektórych wniosków. I tak, widzimy, że pomiędzy umarłymi znajduje się prawie połowa umarłych przed 5-m rokiem życia. Śmiertelność zatem dzieci do 5go roku jest bardzo wielką. Następnie najmniej umarłych jest w wieku od 11 do 15. Dalej śmiertelność z wiekiem rośnie i dochodzi do liczby największej u mężczyzn od 46, 50, u kobiet trochę wcześniej w wieku od 36 do 40 lat (w latach 1865, 1867 i 1869).

Dla 1869 r. podzieliliśmy osoby zmarłe *podług wieku i wyznań*. (Tab. 30). Najwięcej prawidłowości znajdujemy u *katolików*, ponieważ liczba ich jest największa pomiędzy umarłymi. Prawie połowa umarłych była w wieku do 5-u lat, dalej najmniej umarłych było w wieku od 11 do 15 lat i znów najsilniej był reprezentowany wiek od 46 do 50 u obu płci. Równie prawidłowo ułożyły się liczby stosunkowe umarłych wyznania *ewangelicko-augsburgskiego*: wielka bar-

dzo śmiertelność do 5 lat, najmniejsza od 11 do 15, powtórnie największa od 46 do 50 lat. Co się tycze *prawosławnych* i *ewangelików reformowanych* cyfry są zbyt drobne i niedozwalają żadnych wniosków tyczących się śmiertelności każdego wieku. U *żydów* rezultaty nie są zbyt prawidłowe. Śmiertelność w wieku do 5-u lat jest większą niż u innych wyznań (55%), najmniejszą jest dla mężczyzn w wieku od

T A B L I

Śmiertelność	Prawosławni			Rzymsko-katolicy			Greko-unici		
	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
W r. 1864 . .	44	35	79	2835	2678	5513	5	6	11
— 1865 . .	83	51	134	3231	2898	6129	4	1	5
— 1866 . .	109	75	184	3632	3144	6776	4	—	4
— 1867 . .	152	99	250	4263	4136	8399	1	3	4
— 1868 . .	152	104	256	3894	3594	7488	5	2	7
— 1869 . .	122	94	216	3546	3307	6853	4	2	6
W r. 1864 . .	0,53	0,42	0,95	34,21	32,31	66,52	0,06	0,07	0,13
— 1865 . .	0,90	0,56	1,46	35,17	31,54	66,71	0,04	0,01	0,05
— 1866 . .	1,02	0,70	1,72	33,87	29,31	63,18	0,04	—	0,04
— 1867 . .	1,14	0,75	1,89	32,22	31,26	63,48	0,01	0,02	0,03
— 1868 . .	1,25	0,85	2,10	32	29,53	61,53	0,04	0,02	0,06
— 1869 . .	1,13	0,86	1,99	32,72	30,52	63,24	0,04	0,02	0,06
	Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób	Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób	Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób
W r. 1864 . .	3026	79	38,30	131808	5513	23,90	226	11	20,54
— 1865 . .	2939	134	21,93	147978	6129	24,11	117	5	23,40
— 1866 . .	4215	184	22,90	149339	6776	22,03	373	4	92,25
— 1867 . .	6184	250	24,73	150594	8399	17,93	277	4	69,25
— 1868 . .	6804	256	26,57	150606	7488	20,11	209	7	29,85
— 1869 . .	6540	216	31,67	152605	6853	22,27	183	6	30,50
W 6-letniem przecięciu . .	5001	187	26,82	147155	6860	21,45	231	6	37,43

16 do 20, dla kobiet od 11 do 15 lat, powtórne zwiększenie liczby wypadków śmierci przypada u mężczyzn na wiek od 36 do 40 lat, u kobiet na wiek od 31 do 35.

Zmarłych w 1869 r. podzieliłiśmy *podług miesięcy i wyznań* (Tab. 31). Widzimy z tego zestawienia, że w ogólności najmniej wypadków śmierci zdarzyło się w miesiącu *lutym*, najwięcej w *lipcu* i *sierpniu*;

C A 28.

Ewangelicy augsburscy			Ewangelicy reformowani,			Żydzi			Ogół		
męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
291	232	523	14	21	35	1170	957	2127	4359	3929	8288
303	261	564	28	23	51	1270	1035	2305	4919	4269	9188
366	263	629	40	19	59	1632	1440	3072	5783	4941	10724
410	304	714	46	25	71	2063	1730	3793	6934	6297	13231
406	267	673	40	25	65	1946	1734	3680	6443	5726	12169
330	247	577	36	18	54	1636	1494	3130	5674	5162	10836
3,51	2,80	6,31	0,17	0,25	0,42	14,12	11,55	25,67	52,60	47,40	100
3,30	2,84	6,14	0,30	0,25	0,55	13,82	11,27	25,09	53,53	46,47	100
3,41	2,45	5,86	0,37	0,18	0,55	15,22	13,43	28,65	53,93	46,07	100
3,10	2,29	5,39	0,35	0,19	0,54	15,59	13,08	28,67	52,41	47,59	100
3,32	2,20	5,53	0,33	0,21	0,54	15,99	14,25	30,24	52,94	47,06	100
3,04	2,28	5,32	0,33	0,17	0,50	15,10	13,79	28,89	52,36	47,64	100
Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób	Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób	Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób	Ludność ogólna	Liczba wypadków śmierci	1 wypadek na osób
13479	523	25,77	1530	35	43,71	72776	2127	34,12	222906	8288	26,89
13888	564	24,62	1302	51	25,53	77215	2305	33,49	243512	9188	26,50
12796	629	20,34	1170	59	19,83	79695	3072	25,94	247668	10724	23,09
12906	714	18,07	1254	71	17,66	80186	3793	21,14	251584	13231	19,01
13853	673	20,58	1918	65	29,50	81018	3680	22,01	254561	12169	20,91
12722	577	22,05	2056	54	38,07	86672	3130	27,69	261249	10836	24,11
13274	613	21,64	1538	56	27,55	79594	3018	26,37	246913	10739	22,99

przyczyną tego jest po części i to, że pierwszy jest miesiąc najkrótszy, drugie zaś dwa są najdłuższymi. Podług pćci widzimy, że u *mężczyzn* najwięcej wypadków śmierci przypada na miesiące: sierpień (9,71%), lipiec (9,57%) i kwiecień (9,09%), najmniej prócz lutego na miesiące: listopad (7,39%), styczeń (7,53%) i grudzień (7,77%).

U *kobiet* śmiertelność największa była w miesiącach: lipcu (9,92%), sierpniu (9,57%) i wrześniu (9,34%); najmniejsza zaś była prócz w lutym, w miesiącach: maju (7,15%) i październiku (7,77%). Przechodząc rozmaite wyznania, znajdujemy u *katolików* stosunek prawie ten sam co i znaleziony dla ogółu ludności. Szczególnie małą śmiertelnością odznaczał się miesiąc luty, następnie najniekorzystnemi dla *mężczyzn* były miesiące: sierpień (10,35%), lipiec (10,10%) i wrzesień (9,11%); dla *kobiet*: lipiec (10,58%), sierpień (10,01%) i wrzesień

T A B L I

Podział osób umarłych podług wieku	W 1865 roku				W 1866 roku			
	L i c z b y				L i c z b y			
	ogólne		stosunkowe		ogólne		stosunkowe	
	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet
Znajdowali się w wieku:								
Od 0 lat do 1 roku	2110	1765	2296	1921	2239	1860	2088	1734
„ 1 roku „ 5 lat	611	608	665	662	1049	976	978	910
„ 6 „ „ 10 „	109	111	119	121	179	204	167	190
„ 11 „ „ 15 „	79	57	86	62	89	79	83	74
„ 16 „ „ 20 „	117	110	127	120	88	90	82	84
„ 21 „ „ 25 „	151	136	164	146	148	130	138	121
„ 26 „ „ 30 „	149	169	162	184	184	148	169	138
„ 31 „ „ 35 „	139	119	151	130	175	125	163	117
„ 36 „ „ 40 „	184	181	200	197	173	141	161	131
„ 41 „ „ 45 „	172	131	187	142	186	113	173	105
„ 46 „ „ 50 „	233	167	254	182	239	185	223	173
„ 51 „ „ 55 „	145	110	158	120	165	116	154	108
„ 56 „ „ 60 „	147	120	160	130	169	150	158	140
„ 61 „ „ 65 „	155	119	169	130	141	110	132	103
„ 66 „ „ 70 „	154	134	168	146	178	155	166	144
„ 71 „ „ 75 „	93	73	101	79	141	110	132	103
„ 76 „ „ 80 „	80	76	87	83	116	106	108	99
„ 81 „ „ 85 „	34	29	37	31	69	71	64	66
„ 86 „ „ 90 „	27	30	29	33	27	41	25	38
„ 91 „ „ 95 „	19	15	21	16	16	13	15	12
„ 96 „ „ 100 „	9	6	10	7	10	12	9	11
Więcej niż 100 lat wieku	2	3	2	3	5	6	5	6
Razem . . .	4919	4269	5353	4647	5783	4941	5393	4607
	9188		10000		10724		10000	

(9,59%). Najmniejszą śmiertelność wykazywały dla *mężczyzn* miesiące (prócz lutego): listopad i styczeń (po 6,94%); dla *kobiet*: styczeń (7,41%), maj (7,44%) i październik (7,95%).

U *ewangelików augsburskich* stosunki przedstawiają się trochę w inném świetle. Miesiąc luty, najkrótszy ze wszystkich, wykazuje pomimo to prawie największą śmiertelność. Najobfitsze wypadkami śmiertelności *mężczyzn*, były miesiące: maj (11,82%) i luty (10,91%); *kobiet*: czerwiec (11,34%) i luty (10,12%), najmniej liczą wypadków dla *mężczyzn* m. sierpień (4,85%) grudz. (6,06%) i paźdz. (6,36%); dla *kobiet* również sierpień (5,26%) i marzec (6,48%). U *reformowanych* liczby są za małe, ażeby można było robić jakieś wnioski. U *prawosławnych* również nie widzimy wielkiej prawidłowości. Tak u *mężczyzn* najmniej wypadków w śmierci było w miesiącach: wrześniu (2,46%), sierpniu (4,92%) i li-

C A 29.

Podział osób umarłych podług wieku	W 1867 roku				W 1868 roku				W 1869 roku			
	L i c z b y				L i c z b y				L i c z b y			
	ogólne		stosunkowe		ogólne		stosunkowe		ogólne		stosunkowe	
	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet
2352	2025	1778	1531	1990	1756	1621	1430	1934	1683	1772	1542	
1117	1042	844	788	962	882	784	718	886	790	812	724	
257	216	194	163	227	235	185	193	198	212	181	194	
116	89	88	67	158	151	129	123	85	99	78	91	
151	169	114	128	212	218	173	177	134	171	123	157	
237	237	179	179	227	216	185	176	182	181	167	166	
272	318	205	240	290	251	236	204	248	217	227	199	
268	217	203	164	239	191	194	155	216	183	198	168	
334	302	252	228	327	265	266	216	308	233	282	214	
271	196	205	148	268	210	218	171	222	191	203	175	
362	288	274	218	350	285	285	232	282	221	258	203	
238	172	180	130	272	191	222	155	209	181	191	166	
240	246	181	186	257	228	209	186	205	201	188	184	
207	146	156	110	158	158	129	129	135	148	124	135	
212	244	160	184	214	201	174	164	183	174	168	159	
103	222	78	92	106	119	86	97	97	97	89	89	
107	149	81	113	106	126	86	103	113	106	104	97	
48	52	36	39	47	56	38	45	40	51	37	47	
35	50	27	38	43	40	35	33	31	39	28	35	
1	8	1	6	17	14	14	11	10	4	9	4	
4	6	3	5	6	7	5	6	5	8	5	7	
2	3	2	2	—	3	—	2	—	—	—	—	
6934	6297	5241	4759	6476	5803	5274	4726	5723	5190	5244	4756	
13231		10000		12279		10000		10913		10000		

pcu (5,74%), najwięcej zaś w styczniu (12,29%), lutym i grudniu (po 11,47%). U *kobiet* najmniej w miesiącach: listopadzie (2,13%), lipcu (4,26%), lutym i marcu (po 5,32%), najwięcej w styczniu (13,83%) i czerwcu (12,77%). U *żydów* stosunki są bardziej prawidłowe. Luty najmniej liczy wypadków śmierci i tylko u *kobiet* bywa prześcignięty przez miesiąc maj. Największa śmiertelność była *mężczyzn* w miesiącach: sierpniu (9,54%), kwietniu (9,47%) i wrześniu (9,17%), a *kobiet* w kwietniu (10,51%), sierpniu (9,50%) i lipcu (9,24%). Najkorzystniejszymi miesiącami dla *mężczyzn* były: luty i grudzień (po 6,91%) i maj (7,03%), dla *kobiet* maj (6,22%), luty (6,29%) i czerwiec (7,30%).

T A B L I

1869 rok Osoby zmarłe znajdowały się w wieku	Liczba ogólna zmarłych				Wyznania rzymsko-katolic.				Wyznania ewangelicko-angsb.			
	Liczby				Liczby				Liczby			
	ogólne		stosunk.		ogólne		stosunk.		ogólne		stosunk.	
	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet
Od 0 lat do 1 roku	1934	1683	1772	1542	1148	1013	1675	1478	93	92	1612	1594
„ 1 roku do 5 lat	886	790	812	724	489	462	714	674	30	27	520	468
„ 6 „ „ 10 „	198	212	181	194	97	101	141	147	5	10	87	173
„ 11 „ „ 15 „	85	99	78	91	37	46	54	67	4	4	69	69
„ 16 „ „ 20 „	134	171	123	157	85	103	124	151	6	5	104	87
„ 21 „ „ 25 „	182	181	167	166	103	114	150	167	25	12	433	208
„ 26 „ „ 30 „	248	217	227	199	145	152	212	222	23	11	399	191
„ 31 „ „ 35 „	216	183	198	168	136	115	198	168	18	10	312	173
„ 36 „ „ 40 „	308	233	282	214	208	172	304	251	20	11	347	191
„ 41 „ „ 45 „	222	191	203	175	148	123	216	180	16	12	277	208
„ 46 „ „ 50 „	282	221	258	203	215	174	314	254	22	14	381	242
„ 51 „ „ 55 „	209	181	191	166	140	120	204	175	19	7	329	121
„ 56 „ „ 60 „	205	201	188	184	144	141	210	206	16	5	277	87
„ 61 „ „ 65 „	135	148	124	135	101	107	147	156	5	5	87	87
„ 66 „ „ 70 „	183	174	168	159	134	140	196	204	15	10	260	173
„ 71 „ „ 75 „	97	97	89	89	68	71	99	104	—	2	—	35
„ 76 „ „ 80 „	113	106	104	97	79	77	115	112	9	5	156	87
„ 81 „ „ 85 „	40	51	37	47	30	33	44	48	3	2	52	35
„ 86 „ „ 90 „	31	39	28	35	27	33	39	48	1	3	17	52
„ 91 „ „ 95 „	10	4	9	4	8	3	12	4	—	—	—	—
„ 96 „ „ 100 „	5	8	5	7	4	7	6	10	—	—	—	—
więcej niż 100 lat.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem . . .	5723	5190	5244	4756	3546	3307	5174	4826	330	247	5719	4281
	10913	10000	6853	10000	577	10000						

Ogólną śmiertelność dla m. Warszawy porównaliśmy ze *śmiertelnością po innych miastach* (Tab. 32); z tego zestawienia widzimy, że śmiertelność m. Warszawy jest bardzo znaczną i większą znajdujemy tylko w dwóch miastach: *Kazaniu*, w którym 1 wypadek śmierci przypada na 19,1 osób i *Tule*, gdzie 1 wypadek liczono na 21,7 osób. Najkorzystniejszy stosunek przedstawiają miasta w *W. Księstwie Badeńskiem* (1 wyp. śmierci na 43,4 osób), *London* (1 wypadek na 40 osób), *Berlin* (1 wyp. na 36,5 osób), *Paryż* (1 na 35,1 osób), *Bruksella* (1 na 34,6 osób). *Moskwa* i *Wiedeń* mają prawie jednakową śmiertelność (1 wypadek na 25 osób), ale nawet *Petersburg* przedstawia stosunek korzystniejszy niż m. Warszawa.

C A 30.

1869 rok Osoby zmarłe znajdowały się w wieku	Wyznania ewangelicko-reform.				Wyznania grecko-prawosław.				Wyznania grecko-unickiego				Żydów			
	Liczby				Liczby				Liczby				Liczby			
	ogólne		stosunk.		ogólne		stosunk.		ogólne		stosunk.		ogólne		stosunk.	
	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet
7	3	1297	556	36	32	1667	1482	—	1	—	—	650	542	2027	1690	
10	5	1853	926	22	30	1019	1389	—	—	—	—	335	266	1044	829	
1	1	185	185	4	3	185	139	—	—	—	—	91	97	284	302	
1	—	185	—	1	—	46	—	—	—	—	—	42	49	131	153	
3	—	556	—	1	4	46	185	—	—	—	—	39	59	122	184	
1	—	185	—	3	5	139	231	—	—	—	—	50	50	156	156	
1	2	185	370	12	6	556	278	—	—	—	—	67	46	209	143	
—	1	—	185	6	1	278	46	1	1	—	—	55	55	172	172	
—	—	—	—	11	2	509	93	—	—	—	—	69	48	215	150	
2	—	370	—	5	3	231	139	—	—	—	—	51	53	159	165	
1	—	185	—	7	3	324	139	—	—	—	—	37	30	115	94	
3	3	556	556	2	2	93	93	—	—	—	—	45	49	140	153	
1	1	185	185	5	1	231	46	—	—	—	—	39	53	122	165	
1	—	185	—	—	1	—	46	2	—	—	—	26	35	81	109	
2	—	370	—	4	1	185	46	1	—	—	—	27	23	84	72	
2	—	370	—	2	—	93	—	—	—	—	—	25	24	78	75	
—	2	—	370	1	—	46	—	—	—	—	—	24	22	75	69	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	16	22	50	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	9	9	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	6	3	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	3	3	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
36	18	6667	3333	122	94	5048	4352	4	2	—	—	1685	1522	5254	4746	
54	10000	216	10000	6	—	3207	10000									

T A B L I

Zmarli w 1869 r. podług miesięcy	Liczba ogólna zmarłych				Wyznania rzymsko-katolickiego				Wyznania ewangelicko-augsburgs.			
	L i c z b y				L i c z b y				L i c z b y			
	ogól- ne		stosun- kowe		ogól- ne		stosun- kowe		ogól- ne		stosun- kowe	
	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet
Styczeń	427	419	7,53	8,12	246	245	6,94	7,41	27	23	8,18	9,31
Luty	382	315	6,73	6,10	217	189	6,12	5,72	36	25	10,91	10,12
Marzec	499	426	8,80	8,25	303	269	8,54	8,13	32	16	9,70	6,48
Kwiecień	516	464	9,09	8,99	315	275	8,88	8,32	29	20	8,79	8,10
Maj	455	369	8,02	7,15	288	246	8,12	7,44	39	19	11,82	7,69
Czerwiec	470	417	8,28	8,08	285	267	8,04	8,07	30	28	9,09	11,34
Lipiec	543	512	9,57	9,92	358	350	10,10	10,58	29	18	8,79	7,29
Sierpień	551	494	9,71	9,57	367	331	10,35	10,01	16	13	4,85	5,26
Wrzesień	504	482	8,88	9,34	323	317	9,11	9,59	24	19	7,27	7,69
Październik	467	401	8,23	7,77	305	263	8,60	7,95	21	20	6,36	8,10
Listopad	419	421	7,39	8,15	246	265	6,94	8,01	27	23	8,18	9,31
Grudzień	441	442	7,77	8,56	293	290	8,26	8,77	20	23	6,06	9,31
W przecięciu całego roku	5674	5162	100	100	3546	3307	100	100	330	247	100	100
	10836				6853				577			
Przecięciowo miesięcznie	473	430	8,33	8,33	295	276	8,33	8,33	27	21	8,33	8,33
	903				571				48			

C A 31.

Wyznania ewangelicko-reform.				Wyznania grecko-prawosławnego				Wyznania grecko-unickiego				Żydzi			
L i c z b y				L i c z b y				L i c z b y				L i c z b y			
ogól- ne		stosun- kowe		ogól- ne		stosun- kowe		ogól- ne		stosun- kowe		ogól- ne		stosun- kowe	
mężcz. kobiet	męż- czyzn	kobiet		męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet	męż- czyzn	kobiet
2	1	5,56	5,56	15	13	12,29	13,83	—	—	—	—	137	137	8,37	9,17
2	2	5,56	11,11	14	5	11,47	5,32	—	—	—	—	113	94	6,91	6,29
7	1	19,44	5,55	13	5	10,65	5,32	—	—	—	—	144	135	8,80	9,04
3	2	8,33	11,11	10	9	8,20	9,57	—	—	—	—	155	157	9,47	10,51
3	—	8,33	—	10	11	8,20	11,70	4	1	—	—	115	93	7,03	6,22
2	1	5,56	5,56	9	12	7,38	12,77	—	—	—	—	144	109	8,80	7,36
2	2	5,56	11,11	7	4	5,74	4,26	—	—	—	—	147	138	8,99	9,24
6	1	16,66	5,56	6	6	4,92	6,38	—	1	—	—	156	142	9,54	9,50
4	2	11,11	11,11	3	10	2,46	10,64	—	—	—	—	150	134	9,17	8,97
2	1	5,56	5,56	10	6	8,20	6,38	—	—	—	—	129	111	7,88	7,43
2	2	5,56	11,11	11	2	9,02	2,13	—	—	—	—	133	129	8,13	8,63
1	3	2,77	16,16	14	11	11,47	11,70	—	—	—	—	113	115	6,91	7,70
36	18	100	100	122	94	100	100	4	2	—	—	1636	1494	100	100
54				216				6				3130			
3	2	8,33	8,33	10	8	8,33	8,33	—	—	—	—	136	125	8,33	8,33
5				18								261			

T A B L I C A 32.

	1 Wypadek śmierci na osób
W Moskwie	25,1
— Odesie	29,8
— Rydze	27,1
— Kijowie	30,2
— Kazaniu	19,1
— Tule	21,7
— Petersburgu	23,6
— Paryżu	35,1
— Berlinie	36,5
— Bruxelli	34,6
— miastach W. Ks. Badeńskiego	43,4
— Londynie	40
— Wiedniu	24,7
— Warszawie	22,99

M a ł ż e ń s t w a .

Zestawiliśmy *małżeństwa* zawarte podczas sześciu lat podług *wyznań* (Tab. 33) i *w stosunku do ludności* (Tab. 34). Z tych zestawień widzimy, że liczba małżeństw corocznie się zmniejszała i tylko rok ostatni przerywa to regularne zmniejszanie liczby małżeństw.

Co do rodzaju małżeństw najliczniejsze są zawierane pomiędzy kawalerami i pannami (około 70%), następnie pomiędzy wdowcami i pannami (około 14%), dalej idą małżeństwa zawierane pomiędzy kawalerami i wdowami (około 8%), a na samym końcu najrzadziej zdarzają się małżeństwa pomiędzy wdowcami i wdowami (ledwie około 6%). Największa przewaga małżeństw pierwszego rodzaju, (*pomiędzy kawalerami i pannami*) była u żydów i prawosławnych, najmniejsza u katolików, protestanci stoją pośrodku. Małżeństw *pomiędzy wdowcami i pannami* było najwięcej u katolików i protestantów augsburskich, mniej daleko u żydów, a najmniej u prawosławnych. Małżeństw *pomiędzy kawalerami i wdowami* było najwięcej u ewangelików reformowanych i u prawosławnych, mniej stosunkowo u katolików i protestantów augsburskich, a najmniej u żydów. Nakoniec małżeństw *pomiędzy owdowiałymi* obu płci więcej było u katolików niż u protestantów obu wyznań, u żydów stosunek był bardzo wahający się, a u prawosławnych mało było podobnych wypadków.

W stosunku do ludności ogólnej widzimy, że liczba małżeństw ciągle się zmniejszała; mały tylko wyjątek z tego obniżania się ciągłego stanowi rok ostatni z korzystniejszym trochę stosunkiem.

Przecięciowo wypada jedno małżeństwo na 110 osób ludności. Najwięcej stosunkowo małżeństw liczone u *prawosławnych*, albowiem w tém wyznaniu 1 małżeństwo wypada już na 60 osób, co jest oznaką dobrobytu ludności tego wyznania a może następstwem zachęty, polegającej na przyobiecaniem wydzielaniu następnie rocznego wsparcia dla wychowania dzieci. Potém idą *protestanci augsburscy* z 1 małżeństwem na 78 osób, *reformowani* z 1 małż. na 79 osób i *katolicy* z 1 małżeństwem na 97 osób. Wszystkie te wyznania mają więcej niż przecięciową liczbę małżeństw. Jedni *żydzi* mają mniej małżeństw niż liczba średnia dla całej ludności wynosi (1 małż. na 177 osób). Jednakże prawie w każdym wyznaniu zauważyć można coroczne zmniejszenie stosunku małżeństw do ludności, tylko rok ostatni przedstawia rezultaty korzystniejsze.

Porównując *inne miasta* z Warszawą (Tab. 35), widzimy, że więcej małżeństw liczą: *Kazań* (1 małż. na 91 osób), *Ryga* (1 małż. na 94 osób), *Bruksella* (1 małż. na 105 osób), *Odessa* (1 małż. na 107 osób), *Paryż* (1 małż. na 109 osób) i prawie tyle co w Warszawie było małżeństw w *Kijowie* (1 na 110 osób). Gorsze stosunki niż Warszawa przedstawiały: *Moskwa* (1 małż. na 137 osób), *Petersburg* (1 na 125 osób), *Berlin* (1 na 115) i *Wiedeń* (1 na 114 osób).

Zwracając uwagę na *stan cywilny* zawierających małżeństwa i porównując Warszawę z Petersburgiem, Paryżem i Belgją, znajdziemy (Tab. 36), że najwięcej stosunkowo *kawalerów* żeni się w Petersburgu (88 na 100), następnie w Belgji (87%), prawie tyleż w Paryżu (87%), a najmniej w Warszawie (80%), gdzie zatem stosunkowo najwięcej *wdowców* zawiera związki małżeńskie (20%). Pomiędzy *kobietami* wychodzącymi za mąż najwięcej było *panien* w Belgji (92%), następnie w Paryżu (91%), w Petersburgu (88%), najmniej znowu w Warszawie (85%), w którym mieście za to *wdowy* najczęściej wstępowały w związki powtórne (15% wszystkich wychodzących zamąż).

Przypatrzmy się teraz *liczbom średnim* otrzymanym za lat 6, z liczby urodzeń, śmierci i małżeństw dla całej ludności i dla pojedynczych wyznań (Tab. 37). Dla ludności całego miasta znajdujemy przecięciowo 1 urodzenie na 22, 1 śmierć na 23 i 1 małżeństwo na 110 osób. Zatem

choć nie bardzo, ale zawsze liczba urodzeń przynosi trochę liczbę śmierci.

U *prawosławnych* znajdujemy 1 urodzenie na 22, 1 śmierć na 27 i 1 małżeństwo na 60 osób. Są to stosunki bardzo korzystne; urodzenia bowiem są takie jak przecięciowo dla całej ludności, śmiertelność jest mniejsza i liczba małżeństw większa. U *katolików* 1 urodzenie na 20, 1 śmierć na 21 i 1 małżeństwo na 97 osób. Urodzenia zatem są liczniejsze niż dla ludności ogólnej, ale śmiertelność większa niż średnia i liczba małżeństw większa. Więcej zatem rodzi się katolików, ale za to i więcej umiera, jest to stosunek dosyć niekorzystny, szczególnie pod względem ekonomicznym. U *ewangelików augsburskich* wypada 1 urodzenie na 25, 1 śmierć na 22 i 1 małżeństwo

T A B L I

	Wyznanie rzymsko-katolic.				Wyznanie grecko-prawosławne				Wyznanie grecko-unickie				
	małżeństwa pomiędzy				małżeństwa pomiędzy				małżeństwa pomiędzy				
	kawalerami i		wdowcami i		kawalerami i		wdowcami i		kawalerami i		wdowcami i		
	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	
W r. 1864	1130	152	196	141	51	7	6	1	3	—	—	—	—
— 1865	1113	158	246	93	50	5	3	2	1	—	—	—	—
— 1866	1117	115	213	86	62	11	7	1	1	—	—	—	1
— 1867	898	124	224	108	48	7	13	—	3	—	—	—	—
— 1868	943	102	205	116	73	13	8	—	2	—	—	—	—
— 1869	985	148	231	96	108	9	8	4	4	—	1	—	—
W r. 1864	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	—	—	—	—
— 1865	1162	1039	1255	660	980	714	500	2000	333	—	—	—	—
— 1866	988	757	1087	610	1216	1571	1167	1000	333	—	—	—	—
— 1867	795	816	1143	766	941	1000	2167	—	1000	—	—	—	—
— 1868	835	671	1046	823	1431	1857	1333	—	777	—	—	—	—
— 1869	872	974	1179	681	2118	1286	1333	4000	1333	—	—	—	—
Na 1000 małżeństw w każdym wyznaniu znajduje się:													
W r. 1864	698	94	121	87	785	108	92	15	1000	—	—	—	—
— 1865	726	87	136	51	833	83	50	34	1000	—	—	—	—
— 1866	730	75	139	56	765	136	87	12	500	—	—	—	500
— 1867	663	92	165	80	706	103	191	—	1000	—	—	—	—
— 1868	690	75	150	85	777	138	85	—	1000	—	—	—	—
— 1869	675	101	158	66	837	70	62	31	800	—	200	—	—

na 78 osób. W tém wyznaniu liczba śmierci przynosi liczbę urodzeń, co w każdym razie jest stosunkiem niekorzystnym, tylko małżeństw jest więcej niż przecięciowo. U *reformowanych* wypada 1 urodzenie na 22, 1 śmierć na 28 i 1 małżeństwo na 79 osób. U tych protestantów liczba urodzeń jest zatem ta sama co dla ludności ogólnej, śmiertelność znacznie mniejsza, a liczba małżeństw znacznie większa. Są to zatem stosunki bardzo korzystne. U *żydów* nakoniec liczono 1 urodzenie na 28, 1 śmierć na 26 i 1 małżeństwo na 177 osób. Cyfry te wykazują położenie bardzo niekorzystne, liczba wypadków śmierci przynosi liczbę urodzeń dosyć znacznie i liczba zawieranych małżeństw jest znacznie mniejszą od liczby średniej dla ludności ogólnej.

Ażeby mieć wyobrażenie o *powiększeniu* ludności miasta w przecią-

C A 33.

	Wyznanie ewangelicko-augsb.				Wyznanie ewangelicko-reform.				Żydzi				Ogół ludności				Liczba ogólna małżeństw
	małżeństwa pomiędzy				małżeństwa pomiędzy				małżeństwa pomiędzy				małżeństwa pomiędzy				
	kawalerami i		wdowcami i		kawalerami i		wdowcami i		kawalerami i		wdowcami i		kawalerami i		wdowcami i		
	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	pannamami	wdowcami	
135	10	34	9	16	3	—	2	562	12	55	21	1879	184	294	174	2531	
139	14	22	11	16	4	—	1	403	5	29	3	1922	186	300	110	2518	
129	13	12	8	21	2	3	—	452	13	58	32	1782	154	293	128	2357	
118	15	24	8	8	3	1	1	296	1	39	26	1371	150	301	143	1965	
114	9	26	10	9	2	2	—	192	36	41	33	1333	162	282	159	1936	
128	15	14	9	16	2	1	1	308	5	44	29	1549	179	299	139	2166	
1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	
1030	1400	647	1222	1000	1333	—	500	717	417	527	143	1013	1011	1020	632	988	
956	1300	353	838	1313	667	1000	—	804	1083	1055	1524	939	837	997	736	925	
874	1500	706	888	500	1000	333	500	527	83	709	1238	723	815	1024	822	771	
844	900	765	1111	563	667	667	—	342	3000	745	1571	703	880	959	914	760	
948	1500	412	1000	1000	667	333	500	548	417	800	1381	817	973	1017	799	850	
718	53	181	48	667	125	125	83	865	18	85	32	744	72	116	68	1000	
748	75	118	59	762	190	—	48	916	11	66	7	763	74	119	44	1000	
796	80	74	50	808	77	115	—	814	23	105	58	756	66	124	54	1000	
715	91	145	49	615	231	77	77	818	3	108	71	698	76	153	73	1000	
717	57	163	63	692	154	154	—	636	119	136	109	688	84	146	82	1000	
771	91	84	54	800	100	50	50	798	13	114	75	715	83	138	64	1000	

T A B L I C A 34.

Stosunek mał- żeństw zawar- tych do ludno- ści	Wyznanie prawosławne			Wyznanie rzymsko-katolickie			Wyznanie unickie			Wyznanie ewang.-augstur.			Wyznanie ewang.-reform.			Żydzi			Ogół		
	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob	Ludność ogólna	Liczba małżeństw	I małżeństwo na osob
	W r. 1864.	3026	65 46,55	131808	1619	81,41	266	3	75,33	13479	188	71,69	1530	24	63,75	72776	650	111,96	222900	2549	87,44
— 1865.	2939	60 48,98	147978	1810	81,75	117	1	117	13888	186	74,66	1302	21	62	77215	440	175,48	243512	2518	96,70	
— 1866.	4215	51 52,03	149339	1531	97,54	373	2	186,50	12796	162	78,98	1170	26	45	79695	555	143,59	247668	3357	105,12	
— 1867.	6184	68 90,94	150594	1354	111,22	277	3	92,33	12906	165	78,21	1254	13	96,46	80186	362	221,50	251584	1965	128,03	
— 1868.	6804	94 71,62	150606	1366	110,25	209	2	104,50	13853	159	87,12	1918	13	169,84	81018	302	268,23	234561	1936	131,42	
— 1869.	6840	129 53,02	152605	1460	104,52	183	5	36,60	12722	166	76,64	2056	20	102,80	86672	386	224,54	261249	2166	120,61	
W 6-letniem przecięciu.	5001	83 60,26	147155	1523	96,60	231	3	86,56	13274	171	77,63	1533	20	78,89	79594	449	177,20	246913	2349	109,80	

T A B L I C A 35.

	1 małżeństwo na osób
W Moskwie	137
— Odessie	107
— Rydze	94
— Kijowie	110
— Kazaniu	91
— Petersburgu	125
— Paryżu	109
— Berlinie	115
— Bruxelli	105
— Wiedniu	114
— Warszawie	109,8

T A B L I C A 36.

	Na 1000 męż- czyzn wstępu- jących w mał- żeństwo było		Na 1000 kobiet wychodzących za mąż było	
	kawa- lerów	wdo- wców	panien	wdów
W Paryżu	867	133	911	89
— Belgii	874	126	924	76
— Petersburgu	875	125	882	118
— Warszawie	798	202	853	147

gu lat 6, podaliśmy ludność każdego wyznania dla dwóch lat skrajnich i procenta ich sześcioletniego powiększenia (Tab. 38). Widzimy, że ludność ogólna miasta powiększyła się w przeciągu sześciu lat o 17,2%. Największe powiększenie liczebne znajdujemy u prawosławnych; ich liczba więcej niż podwoiła się (powiększenie wynosi 126%). Następnie najbardziej powiększyła się liczba reformowanych (34%), potem idą

T A B L I C A 37.

Liczby średnie z 6 lat	Prawosławni			Rzymsko-katolicy			Greko-unicy			Ewangeliicy augsburgscy			Ewangeliicy reformowani			Żydzi			Ogół		
	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę	Liczba ludności	Liczba wypadków	I wypadek na osobę
Urodzenia	5001	229	21,84	147155	7483	19,67	231	7	32,98	13274	537	24,71	1538	70	21,87	79594	2841	28,01	246913	11168	22,11
Śmierćelnóść	—	187	26,82	—	6860	21,45	—	6	37,43	—	613	21,64	—	56	27,55	—	3018	26,37	—	10739	22,99
Małżeństwa	—	83	60,26	—	1523	96,60	—	3	86,56	—	171	77,63	—	20	78,89	—	449	177,20	—	2249	109,80

T A B L I C A 38.

	Ludność roku		Zwiększenie	Na 100
	1864	1869		
Prawosławni	3026	6840	3814	126,04
Rzymsko-katolicy	131808	152605	20797	15,78
Greko-unicy	226	183	— 43	— 19,03
Ewangelicy augsburgscy	13479	12722	—757	— 5,62
„ reformowani	1530	2056	526	34,38
Bracia Morawscy i Menonicy }	8	44	36	4,50
Starowiercy	49	102	53	108,16
Żydzi	72776	86672	13896	19,09
Mahometanie	4	25	21	525
Razem	222906	261249	38343	17,20

żydzi (19%), za którymi następują katolicy (16%), liczba protestantów augsburgskich nawet się zmniejszyła (—6%).

O ile to powiększenie ludności przypisać należy rozrostowi wewnętrznemu, to jest *przewyższe urodzeń nad wypadkami śmierci*, pokazuje nam następne zestawienie (Tab. 39). Co do *urodzeń* widzimy, że liczba ich ciągle się zmniejszała, tak, że sześćioletnia liczba średnia jest o 13% mniejszą od liczby za 1864 r. *Śmiertelność* ciągle się powiększała, tak że przecięcie z lat 6-u jest o 30% większe niż śmiertelność 1864 r. *Przewyżka* liczby urodzeń nad liczbę śmierci ciągle się zmniejszała, nawet za ostatnie trzy lata liczba wypadków śmierci przerosła dosyć znacznie liczbę urodzeń. Pod tym względem zatem ludność miasta za ostatnie trzy lata zamiast się powiększyć zmniejszyłaby się powinna. Jednakże pomimo to, ludność miasta co rok się powiększała. Przypatrując się temu *powiększeniu* widzimy, że wzrost ludności stosunkowo ciągle się zmniejszał; tylko 1869 rok stanowi szczęśliwy wyjątek, wszelako stosunek przyrostu ludności z tego roku, jakkolwiek najkorzystniejszy, wynosi zaledwie 32% powiększenia ludności za rok pierwszy 1864. Widzimy zatem, że Warszawa pozostawiona samej sobie, widziałaby ciągle zmniejszającą się swoją ludność, tak, że dotychczasowe powiększenie zawdzięczać

T A B L I C A 39.

	Liczba urodzeń		Liczba wypadków śmierci		Prze- wyżka	Rzeczywiste zwią- kszenie ludności	
	ogólna	stosun- kowa	ogólna	stosun- kowa			
W r. 1864	12867	100	8288	100	4579	—	—
— 1865	11980	93,11	9188	110,86	2792	20606	100
— 1866	11663	90,64	10724	129,39	939	4156	20,17
— 1867	9674	75,18	13231	159,64	-3557	3916	19
— 1868	11341	88,14	12169	146,83	-828	2977	14,45
— 1869	9483	73,70	10836	130,74	-1353	6688	32,46
6-letnie przecięcie	11168	86,79	10739	129,69	429	7669	37,22

musi przyplýwowi zewnętrznemu; ale i ten ciągle się zmniejsza, tak że prędko może również zupełnie ustać.

Nie można zatem robić Warszawie zarzutu, powtarzającego się przy wszystkich wielkich miastach stołecznych, robionego np. Paryżowi, że absorbuje siły ludności całego kraju i powiększa się kosztem ludności wiejskiej i innych miejscowości. Przeciwnie mogłoby się wydawać, że Warszawa jest na drodze stopniowego, chociaż powolnego upadku, jeżeli pod tém pojmwac będziemy, zmniejszenie przyszłe jej ludności.

Przypatrzmy się jeszcze stosunkowi *obu płci* pomiędzy ludnością ogólną i pomiędzy rodzającemi się i umierającemi (Tab. 40).

T A B L I C A 40.

	męż- czyzn	kobiet	Na 100 męż- czyzn było kobiet	Urodze- nia		Na 1000 dzie- wcząt urodzi- ło się chłopc.	Wypadki śmierci		Na 1000 kobiet umarło męż- czyzn
				chłopców	dzie- wcząt		męż- czyzn	kobiet	
W r. 1864.	104974	117932	112,34	6462	6405	1008,89	4359	3929	1109,44
— 1865.	115565	127947	110,71	6532	5448	1198,97	4919	4269	1152,26
— 1866.	116423	131245	112,73	6039	5624	1073,79	5782	4941	1170,41
— 1867.	118728	132856	111,89	5121	4553	1124,75	6934	6297	1069,39
— 1868.	120306	134255	111,59	5792	5549	1043,79	6443	5726	1125,21
— 1869.	122819	138430	112,71	4777	4706	1010,84	5674	5162	1099,19
Liczby średnie	116469	130444	112	5787	5381	1075,51	5685	5054	1124,92

Pomiędzy ludnością ogólną *przeważają kobiety* o 12% mężczyzn, i ten stosunek w przeciągu 6 lat tylko bardzo małym ulegał zmianom. Pomiędzy *rodzącymi się* dziećmi chłopcy przeważali prawie o 8% dziewczęta. Tutaj zmiany stosunku były znaczniejsze, wynosił on np. tylko 1% w 1864 r. a 20% w następnym 1865 r. W liczbie *umarłych* przeważali mężczyźni o 12½%. Zmiany w tym stosunku były największe w 1867 r., w którym wynosił 7% i w poprzednim 1866 r. w którym wynosił 17%, zatem różnica wynosiła całe 10%.

Ludność stała i niestała.

Od 1866 r. zaczęto oddzielać w sprawozdaniach o ruchu ludności ludność stałą od niestałej i dla tego zrobiliśmy dla czterech lat tablice ruchu ludności z rozróżnieniem obu rodzajów ludności. Zaczniemy od *urodzeń* (Tab. 41). Widzimy naprzód, że kiedy udział stosunkowy *prawosławnych* pomiędzy ludnością stałą zaledwie wynosi 1%, pomiędzy niestałą jest daleko znaczniejszy i dochodzi nawet aż do 11%. Podobny stosunek widzimy u *katolików*, pomiędzy ludnością stałą wynosi ich udział około 60%, pomiędzy niestałą dochodzi do 88%. U *ewangelików augsburgskich* widzimy także 4% i 11% udziału stosunkowego. Za to przeciwnie u *reformowanych* nie ma prawie urodzeń pomiędzy ludnością niestałą, a u *żydów* z 33% udziału stosunkowego pomiędzy ludnością stałą schodzi do 1% pomiędzy ludnością niestałą.

Dla *ogółu ludności* widzimy tę szczególność, że kiedy pomiędzy ludnością stałą przeważają zawsze chłopcy nad dziewczętami, pomiędzy ludnością niestałą za dwa ostatnie lata przewaga jest po stronie dziewcząt.

Porównywając liczbę urodzeń z ludnością każdego wyznania, znajdujemy u *prawosławnych* pomiędzy ludnością ogólną w 4-letniem prze-

T A B L I

Urodzenia	Prawosławni			Rzymsko-katolicy			Greko-unicy		
	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
Ludność stała.									
W r. 1866 . . .	36	43	79	2340	2233	4573	2	1	3
— 1867 . . .	25	19	44	2332	2147	4479	2	3	5
— 1868 . . .	22	22	44	2183	2061	4244	—	—	—
— 1869 . . .	6	11	17	2187	2197	4384	2	2	4
W r. 1866 . . .	0,48	0,57	1,05	31,09	29,68	60,77	0,03	0,01	0,04
— 1867 . . .	0,34	0,26	0,60	31,78	29,25	61,03	0,03	0,04	0,07
— 1868 . . .	0,32	0,32	0,64	32,05	30,26	62,31	—	—	—
— 1869 . . .	0,08	0,15	0,23	29,92	30,04	59,96	0,03	0,03	0,06
Ludność niestała.									
W r. 1866 . . .	81	91	172	1829	1825	3654	—	—	—
— 1867 . . .	118	112	230	935	852	1787	—	—	—
— 1868 . . .	119	128	247	1958	2030	3988	2	4	6
— 1869 . . .	124	114	238	813	869	1682	—	—	—
W r. 1866 . . .	1,96	2,20	4,16	44,20	44,10	88,30	—	—	—
— 1867 . . .	5,05	4,80	9,85	40,04	36,49	76,53	—	—	—
— 1868 . . .	2,63	2,82	5,45	43,22	44,82	88,04	0,04	0,09	0,13
— 1869 . . .	5,71	5,25	10,96	37,43	40,01	77,44	—	—	—
	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób
Ludność stała.									
W r. 1866 . . .	1092	79	13,82	107015	4573	23,40	133	3	44,33
— 1867 . . .	1304	44	29,63	108700	4479	24,27	173	5	34,60
— 1868 . . .	1449	44	32,93	109118	4244	25,71	132	—	—
— 1869 . . .	1588	17	93,41	109618	4384	25	142	3	35,50
4-letnie przecięcie.	1358	46	29,53	108613	4420	24,57	145	3	48,33
Ludność niestała.									
W r. 1866 . . .	3123	172	18,16	42324	3654	11,58	240	—	—
— 1867 . . .	4880	230	21,21	41894	1787	23,44	104	—	—
— 1868 . . .	5355	247	21,68	41488	3988	10,40	77	6	12,83
— 1866 . . .	5252	238	22,07	42987	1682	25,56	41	—	—
W przecięciu 4-let.	4652	222	20,98	42173	2778	15,18	116	2	77

C A 41.

Ewang.-augsburscy			Ewang.-reformowani			Żydzi			Ogół		
męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	kobiet	męż- czyzn	kobiet	razem
147	133	280	32	36	70	1400	1120	2520	3957	3568	7525
133	139	272	33	46	79	1374	1086	2460	3899	3440	7339
150	156	306	33	26	59	1157	998	2155	3545	3266	6811
142	126	268	28	33	61	1341	1236	2577	3706	3605	7311
1,95	1,77	3,72	0,42	0,51	0,93	18,60	14,89	33,49	52,57	47,43	100
1,81	1,89	3,70	0,45	0,63	1,08	18,72	14,80	33,52	53,13	46,87	100
2,20	2,34	4,54	0,48	0,39	0,87	16,99	14,65	31,64	52,04	47,96	100
1,94	1,73	3,67	0,38	0,45	0,83	18,34	16,91	35,25	50,69	49,31	100
167	134	301	—	—	—	5	6	11	2082	2056	4138
140	135	275	—	—	—	29	14	43	1222	1113	2335
131	82	213	8	6	14	29	33	62	2247	2283	4530
122	110	232	—	—	—	12	8	20	1071	1101	2172
4,04	3,23	7,27	—	—	—	0,12	0,15	0,27	50,32	49,68	100
6	5,78	11,78	—	—	—	1,24	0,60	1,84	52,33	47,67	100
2,89	1,81	4,70	0,18	0,13	0,31	0,64	0,73	1,37	49,60	50,40	100
5,62	5,06	10,68	—	—	—	0,55	0,37	0,92	49,31	50,69	100
Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób	Ludność ogólna	Liczba urodzeń	1 urodzenie na osób
8646	280	30,88	735	70	10,50	68521	2520	27,19	186147	7525	24,74
8402	272	30,90	800	79	10,12	68225	2460	27,73	187640	7339	25,57
9223	309	29,85	1318	59	22,34	67845	2155	31,48	189107	6811	27,77
8142	268	30,38	1401	61	22,97	69541	2577	26,99	190453	7311	26,05
8603	282	30,48	1063	67	15,81	68533	2428	28,23	188337	7246	25,99
4150	301	13,79	435	—	—	11174	11	1015,82	61521	4138	14,87
4504	275	16,38	454	—	—	11961	43	278,16	63944	2335	27,38
4630	213	21,74	600	14	42,85	13173	62	212,46	65454	4530	14,45
4580	232	19,74	655	—	—	17131	20	856,55	70796	2172	32,59
4466	255	17,50	536	4	153,14	13360	34	392,93	65429	3294	19,86

cięciu 1 urodzenie na 30 osób, pomiędzy ludnością niestałą 1 urodzenie już na 21 osób. Podobny stosunek znajdujemy u *katolików* 1 ur. na 25 i na 15 osób i u *ewangelików augsburgskich* 1 urodzenie na 30 i 1 na 17,5 osób. Kiedy znowu przeciwnie u *reformowanych* przypadało 1 urodzenie na 16 osób ludności stałej i na 153 ludności niestałej i u *żydów* te stosunki wynosiły 1 urodzenie na 28 i 393 osób.

Dla całej zaś ludności stałej było 1 urodzenie na 26 osób, dla całej ludności niestałej 1 urodzenie na 20 osób. Ta większa liczba urodzeń pomiędzy ludnością niestałą da się tém chyba wytłumaczyć, że ostatnia będąc po większej części przychodnią i napływową, składa się przeważnie z osób już dorosłych i stosunek tych ostatnich do całej ludności jest znaczniejszy niż pomiędzy ludnością stałą, która zatém zawiera większą stosunkowo liczbę dzieci i niedorośli.

Podobne zjawiska powtarzają się również przy *śmiertelności* (Tab. 42). Daleko znaczniejszą jest śmiertelność pomiędzy ludnością niestałą (przecięciowo 1 wypadek na 19 ludności) niż pomiędzy ludnością stałą (1 śmierć na 23 osoby w przecięciu z czterech lat). Tłumaczyć to można tém, że wiele osób z prowincji przyjeżdża do Warszawy na kurację i następnie tam umiera, i wielu także chorych przywożą z okolic do miejskich szpitali, którzy tym sposobem powiększają śmiertelność tych zakładów, a razem i miasta.

Pomiędzy umarłymi *przeważa płeć męska*, jednakże w stopniu wyższym pomiędzy ludnością niestałą, tak, że ta przewaga dochodzi aż do 5% w 1866 r. jednakże od tego roku ciągle się zmniejsza.

Przepatrując wyznania pojedyncze, znajdujemy, że u *prawosławnych* śmiertelność pomiędzy ludnością niestałą jest prawie dwa razy większą (1 na 24 osób) niż pomiędzy ludnością stałą (1 wypadek na 46 osób), chociaż znowu z drugiej strony śmiertelność pomiędzy ludnością stałą podlegała daleko większym zmianom niż pomiędzy ludnością niestałą, dosięgała ona bowiem u pierwszej w 1866 r. 1 wypadku na 18

osób, kiedy znowu w 1869 r. wynosiła zaledwie 1 wypadek na 176 osób.

U *katolików* podobnie 1 wypadek śmierci na 23 osób (pomiędzy ludnością stałą i znowu na 15 osób pomiędzy ludnością niestałą. Pomiedzy tą ostatnią śmiertelność dochodziła 1 wypadku na 14 osób w 1866 i 1867 roku, w skutek panowania cholery w mieście. Pomiedzy ludnością stałą największą była śmiertelność w 1867 roku (1 wypadek na 20 osób) dla tych samych co i wyżej przyczyn. Najzdrowszym stosunkowo był 1866 r. z 1 wypadkiem na 28 osób. U *ewangelików augsburgskich* spotykamy się z podobnemi zjawiskami. Pomiedzy ludnością stałą liczono przecięciowo 1 śmierć na 25 osób, pomiedzy ludnością niestałą 1 wypadek na 15 osób. Dla ostatniej największą śmiertelność przedstawiają 1866 i 1867 r. (1 wypadek na 13 osób) najmniejszą 1869 r. (1 wypadek na 18 osób). 1867 był również najniekorzystniejszym dla ludności stałej ewangelickiej.

Odnosnie do ludności *ewangelicko-reformowanej* spotykamy się ze zjawiskami zupełnie odwrotnemi. Pomiedzy ludnością niestałą nie było prawie wypadków śmierci. Pomiedzy stałą zaś 1 wypadek na 18 osób. Podobnie pomiedzy ludnością *żydowską* większą była śmiertelność ludności stałej (1 wypadek na 22 osoby); dochodziła nawet 1 wypadku na 20 osób w 1867 r. Kiedy przeciwnie pomiedzy ludnością niestałą śmiertelność była zaledwie 1 wypadek na 54 osób, nawet w 1869 r. umarła zaledwie 1 osoba na 1071 ludności.

Z tego widzimy, że pomiedzy umarłemi należącemi do ludności niestałej, udział prawosławnych, katolików i ewangelików augsburgskich jest daleko większy niż pomiedzy umarłemi należącemi do ludności stałej. Przeciwnie udział ewangelików reformowanych i żydów w liczbie umarłych jest znaczniejszy pomiedzy ludnością stałą niż pomiedzy umarłemi należącemi do ludności niestałej. Jednakże w liczbie ogólnej śmiertelność ludności niestałej jest daleko znaczniejszą niż ludność stałej. Przypisać to może można téj okoliczności, że przybyli i obcy

T A B L I

Śmiertelność	Prawosławni			Rzymsko-katolicy			Greko-unicy		
	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
Ludność stała.									
W r. 1866 . . .	36	25	61	2039	1794	3833	4	—	4
— 1867 . . .	18	11	29	2634	2702	5336	1	3	4
— 1868 . . .	18	2	20	2632	2408	5040	—	—	—
— 1869 . . .	4	5	9	2278	2128	4406	4	2	6
W r. 1866 . . .	0,50	0,35	0,85	28,52	25,09	53,61	0,06	—	0,06
— 1867 . . .	0,19	0,12	0,31	28,44	29,19	57,63	0,01	0,03	0,04
— 1868 . . .	0,21	0,02	0,23	30,23	27,67	57,90	—	—	—
— 1869 . . .	0,05	0,06	0,11	28,78	26,88	55,66	0,05	0,03	0,08
Ludność niestała.									
W r. 1866 . . .	73	50	123	1593	1350	2943	—	—	—
— 1867 . . .	133	88	221	1629	1434	3063	—	—	—
— 1868 . . .	134	102	236	1262	1186	2448	5	2	7
— 1869 . . .	118	89	207	1268	1179	2447	—	—	—
W r. 1866 . . .	2,04	1,40	3,44	44,57	37,78	82,35	—	—	—
— 1867 . . .	3,35	2,22	5,57	41,02	36,11	77,13	—	—	—
— 1868 . . .	3,87	2,94	6,81	36,43	34,24	70,67	0,14	0,06	0,20
— 1869 . . .	4,04	3,05	7,09	43,42	40,38	83,80	—	—	—
	Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób	Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób	Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób
Ludność stała.									
W r. 1866 . . .	1092	61	17,87	107015	3833	27,92	133	4	33,25
— 1867 . . .	1304	29	44,96	108700	5336	20,37	173	4	43,25
— 1868 . . .	1449	20	72,45	109118	5040	21,65	132	—	—
— 1869 . . .	1588	9	176,44	109618	4406	24,88	142	6	23,67
4-letnie przecięcie.	1358	30	45,66	108613	4654	23,34	145	4	41,43
Ludność niestała.									
W r. 1866 . . .	3123	123	25,39	42324	2943	14,38	240	—	—
— 1867 . . .	4880	221	22,08	41894	3063	13,68	104	—	—
— 1868 . . .	5355	236	22,69	41488	2448	16,95	77	7	11
— 1869 . . .	5252	207	25,37	42987	2447	17,57	41	—	—
W przecięciu 4-let.	4652	197	23,65	42173	2725	15,48	116	2	66

C A 42.

Ewang.-augsburscy			Ewang.-reformowani			Żydzi			Ogół		
męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem	męż- czyzn	kobiet	razem
188	134	322	40	19	59	1514	1357	2871	3821	3329	7150
196	165	361	46	25	71	1864	1595	3459	4759	4501	9260
199	158	357	31	19	50	1698	1540	3238	4578	4127	8705
187	140	327	36	18	54	1626	1488	3114	4135	3781	7916
2,63	1,87	4,50	0,56	0,27	0,83	21,17	18,98	40,15	53,44	46,56	100
2,12	1,78	3,90	0,50	0,27	0,77	20,13	17,22	37,35	51,39	48,61	100
2,29	1,81	4,10	0,36	0,21	0,57	19,51	17,69	37,20	52,60	47,40	100
2,36	1,77	4,13	0,45	0,23	0,68	20,54	18,80	39,34	52,23	47,77	100
178	129	307	—	—	—	118	83	201	1962	1612	3571
214	139	353	—	—	—	199	135	334	2175	1796	3974
207	109	316	9	6	15	248	194	442	1865	1599	3464
143	107	250	—	—	—	10	6	16	1539	1381	2920
4,98	3,61	8,59	—	—	—	3,30	2,32	5,62	54,89	45,11	100
5,39	3,50	8,89	—	—	—	5,01	3,40	8,41	54,77	45,23	100
5,98	3,14	9,12	0,26	0,18	0,44	7,10	5,66	12,76	53,78	46,22	100
4,90	3,66	8,56	—	—	—	0,34	0,21	0,55	52,70	47,30	100
Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób	Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób	Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób	Ludność ogólna	Śmiertelność	I wypadek na osób
8646	322	26,85	735	59	12,46	68521	2371	23,87	186147	7150	26,03
8402	361	23,27	800	71	11,27	68225	3459	19,72	187640	9260	20,26
9223	357	25,83	1318	50	26,36	67845	3238	20,95	189107	8705	21,72
8142	327	24,90	1401	54	26	69451	3114	22,33	190453	7916	24,06
8603	342	25,17	1063	58	18,18	68533	3170	21,62	188337	8258	22,81
4150	307	13,52	435	—	—	11174	201	55,59	61521	3574	17,21
4504	353	12,76	454	—	—	11961	334	35,81	63944	3971	16,10
4630	316	14,65	600	15	40	13173	442	29,80	65454	3464	18,90
4580	250	18,32	655	—	—	17131	16	1070,69	70796	2920	24,25
4466	306	14,57	536	4	142,93	13360	248	53,82	65429	3482	189,7

prędzej podlegają chorobom panującym w pewnym miejscu nie będąc przyzwyczajeni do warunków higienicznych tego miejsca. Stali zaś mieszkańcy, bardziej są wytrwali i łatwiej znoszą niedogodności samej miejscowości, a stąd silniej opierać się mogą wszelkim nowo-zjawiającym się chorobom.

Na tém kończymy statystykę porównawczą ludności.

KONIEC CZĘŚCI PIERWSZEJ.

Sprostowania.

<i>strona</i>	<i>wiersz</i>	<i>zamiast</i>	<i>czytaj</i>
2	7 od góry	po dwóch latach	po 200 latach
—	23 „	najbardziej	najbardziej
10	31 „	Hamburhu	Hamburgu
19	3 od dołu w tab. 14	67.020237,50	57.020.237,50
19	„ „	Wartość	Wartość
21	5 od góry	opuściło	opuściła
22	28 „	przeważającą	przeważającą
35	4 „	drugiej	drugiej
—	15 „	przeciu	przecięciu
36	3 od dołu	liczba	liczba
40 i 41	4 od góry w tab. 26 w rubryce 2 od końca	kawaler. i wdowc.	kawaler. i wdowc. i
43	9 od dołu	46, 50,	46 do 50,
44	Tab. 28 rubryka 2 od początku	Prawosł. mężcz. w 1867 r.	nie 152 lecz 151
46	„ 29 „ 6 „	W 1866 r. mężcz. od 26—30 lat	nie 184 lecz 181
51	„ 31 „ 4 „	Grudz. kobiet ewang.-refer.	nie 16,16 lecz 16,66
56	ostatni	przecięciu	przecięciu
62 i 63	Tab. 41, 12 wiersz od góry	Ludność	Ludność
—	przedostatni „ „	1866	1869
—	w 4 rubryce od końca	kobiet	razem

II. 1325

RYS STATYSTYKI PORÓWNAWCZEJ MIASTA WARSZAWY.

Część Druga.

**STATYSTYKA PRZEMYSŁU
RZEMIEŚLNICZEGO I FABRYCZNEGO.**

NAPISAŁ

Witold Załęski.

Odbitka z „**Ekonomisty.**”

WARSZAWA.

Drukiem Aleksandra Pajewskiego,
ulica Niecała Nr. 12 nowy.

1873.

МІСТА ВАРШАВЫ.

Сторона Другая.

СТАТУТЫ І ПРАВА ПІДМІЯН

ІЗДАНО ВЪ ВАРШАВѢ

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Варшава, 9 (21) Іюня 1873 года.

№ 448

ВАРШАВА.

Друкованъ въ Типографіи Печатнаго

Дѣла въ Варшавѣ.

1873.

STATYSTYKA RZEMIOŚL.

Najdokładniejszym materiałem dla statystyki rzemiosł m. Warszawy, są wiadomości podawane co rok Magistratowi miasta, przez starszych w każdym cechu. Wiadomości te, podług wskazań drukowanych szematów, odnoszą się do liczby osób pracujących po cechach łącznie z majstrami, wartości wyrobionych towarów, wartości użytych surowych materiałów i nakoniec wartości warsztatów, narzędzi i sprzętów.

Podług takiego materiału z ostatnich 6-u lat ułożyliśmy tablice statystyczne dla rzemiosł. Jednak nim je podamy, pozwolimy sobie zrobić kilka uwag.

Na ostatniem posiedzeniu kongresu międzynarodowego statystycznego w Petersburgu, zrobiono już uwagę jak trudnem jest rozgraniczenie czy to teoretyczne czy praktyczne rzemiosł od fabryk. Machina do szycia wszędzie wprowadziła pracę mechaniczną nawet do zajęć domowych, tak, że linja rozgraniczająca pracę ręczną od pierwszój, zupełnie się zatarła. Dla tego przy ostatnim spisie ludności w Niemczech nierobiono już żadnego rozróżnienia, lecz wszystkich razem zaliczono do kategorii zajęć przemysłowych. Stąd łatwo się tłumaczy ta chwiejność w nomenklaturze rzemiosł m. Warszawy; jedne zajęcia są

początkowo do nich liczone, następnie wykreślone, by figurować pomiędzy zakładami przemysłowemi albo handlowemi, takimi są np. zajęcia cukierników i felczerów; znowu drugie zajęcia przemysłowe pojawiają się w ostatnich dwóch latach, nie będąc uważane jako takie w latach poprzednich, do téj kategorii należą np. zajęcia młynarzy, tkaczy, mydlarzy i t. d.

Następnie zmiana nomenklatury podziałała niekorzystnie na dokładność zbieranych wiadomości: w pierwszych trzech latach nomenklatura była polską, a porządek podług alfabetu polskiego, stąd pewna analogja pomiędzy wiadomościami z tych lat. W 1869 roku zmieniono nomenklaturę na rosyjską, ale pozostawiono tymczasowo dawny porządek. Dla téj przyczyny, wiadomości z tego roku są najmniej dokładne. Ostatnie dwa lata z porządkiem i nomenklaturą rosyjskimi, przedstawiają znowu więcej podobieństwa co do ilości i jakości podawanych rzemiosł. W skutek tych zmian nomenklatury, pozniakały niektóre rzemiosła, zapewne przez przyłączenie ich do innych; los taki np. spotkał: piernikarzy, parasolników, kamaszników, krześlarzy i in. Z drugiej znowu strony pojawiają się nowe, dawniej nie podawane rzemiosła, w skutek zapewne podziału rzemiosł; w takiem położeniu są np. bronzownicy, pasamonicy, ostrogarze i in.

Zauważono także na ostatniem posiedzeniu kongresu statystycznego jak niedokładnemi są wiadomości podawane przez przemysłowców, dotyczące wartości wyrobionych przez nich przedmiotów i wartości użytych do tego surowych materiałów. Rzemieślnicy i fabrykanci podają zwykle cyfry zbyt niskie, obawiając się by nie były wzięte za podstawę do podatku od przemysłu, alboteż nie chcą w ogóle jawności w interesach handlowych, by sobie przez to nie popsuć kredytu. Zresztą mały rzemieślnik nie jest nawet w stanie podać dokładnie wysokości swego obrotu rocznego i ilości użytych surowych materiałów. Dla tego w Niemczech przy zbieraniu wiadomości dla statystyki przemysłowej, ograniczono się liczbą zajętych osób i wyszczególnieniem wytwarzanych przedmiotów. Przytém, w rezultacie ogólnym wytworzonych towarów i spożytych materiałów może jedna wartość być kilka razy powtórzoną, albowiem te same przedmioty pojawiają się raz jako materiał surowy, następnie jako półfabrykat, t. j. na wpół wyrobiony przedmiot, i nakoniec jako towar przygotowany do ostatecznego spożycia. Wszelako ponieważ te same przyczyny co rok działają na niedokładność podawanéj liczby wartości ogólnej wyrobionych towarów, to pomimo, że każda z osobna cyfra jest daleką od rzeczywistości, jednak nie tracą one wartości porównawczéj, jeżeli bowiem z jednego roku na drugi się różnią, muszą być temu przyczyną inne czynniki społeczne, albo ekonomiczne, gdyż

pierwotne przyczyny, zaciemniające dokładność rezultatów otrzymanych, pozostają te same.

Po tych ogólnych uwagach i zastrzeżeniach, możemy się przypatrzeć każdej tablicy w szczególności.

Tablica 1-sza przedstawia *ilość pracujących osób, zapisanych do cechów łącznie z majstrami*, za lata 1866—1871 włącznie. Liczby w tej tablicy podane są trochę mniejsze od otrzymanych w statystyce ogólnej ludności. Pochodzi to stąd, że pewna liczba pracujących nie należy do żadnego zgromadzenia rzemieślników czyli cechów, tak, że te ostatnie nie mając nad nimi żadnej kontroli i w skutek tego żadnej odpowiedzialności, nie przedstawiają ich w wykazie rocznym. Mamy zatem przed sobą tylko rzemieślników zapisanych do cechów, jako majstrów, czeladników i uczniów.

Liczba ich ogólna była większą w 1867 r. niż w poprzednim, ale następnie ciągle się zmniejszała aż do 1870 r. i to zmniejszenie w porównaniu z pierwszym rokiem wynosi 32%; za to rok ostatni prześcignął wszystkie poprzednie bo zwiększenie liczby rzemieślników w porównaniu z rokiem pierwszym doszło 25%.

W tablicy 1-jej znajdujemy 76 kategorii rzemiosł, jednak żaden rok nie przedstawia wszystkich kategorii; przyczyny tego w tym szukać należy, że niektóre rzemiosła, samodzielnie występujące w tablicy, bywały zaliczane do innych, tylko że te połączenia bywały rozmaite w latach rozmaitych. Przykład takiego łączenia kategorii, dają nam pompiarze i studniarze, którzy za dwa lata ostatnie są połączeni.

Najnie dokładniejszym jest wykaz z 1869 r. Brakują w tym wykazie rzemieślnicy, którzy we wszystkich innych latach się pojawiają; takimi są np. czapnicy, jubilerzy, złotnicy i pilnikarze. Podobny brak znajdujemy w 1870 r., ale tylko dla dwóch rzemiosł: konwisarzy i brukarzy. Najbardziej uderza zniknięcie całego szeregu rzemiosł w ostatnich dwóch latach, które tylko po części da się usprawiedliwić. Tak np. cukiernicy i felczerzy zaliczeni zostali do utrzymujących zakłady przemysłowo handlowe, opracowujący bawełnę do fabrykantów; pozłotnicy musieli być zwykle zaliczani do innych rzemiosł, pieczętarze do grawerów; ale zniknięcie w wykazie piernikarzy, parasolników, kamaszników i curychterów, trudne jest do wytłumaczenia. Krześlarze zapewne zaliczeni zostali do stolarzy. Za to z drugiej strony pojawiają się po raz pierwszy w dwóch ostatnich latach: młynarze, bronzownicy, tkacze, pasamonicy, mydlarze i ostrogarze.

Niezaliczono również do rzemiosł wszystkich kobiet, żyjących z pracy rąk, t. j. szwaczek, jak to ma miejsce np. w Petersburgu, ale tylko

T A B L I

Ilość pracujących osób łącznie z majstrami	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
1. Szewcy	1.427	16,97	1.383	16,41
2. Stolarze	904	10,75	1.022	12,13
3. Krawcy	868	10,32	784	9,30
4. Modniarki(mag. mód)	240	2,85	210	2,49
5. Rzeźnicy	436	5,18	521	6,18
6. Piekarze	357	4,25	364	4,32
7. Ślusarze	278	3,31	299	3,55
8. Blacharze	193	2,30	198	2,35
9. Introligatorzy	135	1,61	128	1,52
10. Kowale	273	3,25	194	2,30
11. Bednarze	177	2,10	166	1,97
12. Rękawicznicy	123	1,46	113	1,34
13. Czapnicy	87	1,03	80	1,95
14. Fryzjerzy	37	0,44	76	0,90
15. Zegarmistrze	93	1,11	83	0,98
16. Jubilerzy	130	1,55	116	1,38
17. Farbiarze	77	0,92	62	0,74
18. Drukarze	114	1,36	132	1,57
19. Młynarze	—	—	—	—
20. Szmuklerze	66	0,78	65	0,77
21. Litografii	54	0,64	55	0,65
22. Tokarze	111	1,32	111	1,32
23. Malarze	99	1,18	77	0,91
24. Tapicerzy	76	0,90	82	0,97
25. Lakiernicy	61	0,73	56	0,66
26. Mosiężnicy	73	0,87	107	1,27
27. Rymarze	92	1,09	75	0,89
28. Bronzownicy	—	—	—	—
29. Kapelusznicy	27	0,32	22	0,26
30. Szklarze	65	0,77	58	0,69
31. Tkacze	—	—	—	—
32. Szczotkarze	17	0,20	25	0,30
33. Kuśnierze	54	0,64	47	0,56
34. Kamieniarze	31	0,37	36	0,43
35. Fotografii	22	0,26	21	0,25
36. Kołodzieje	56	0,67	63	0,75
37. Powroźnicy	49	0,58	44	0,52
38. Zduny	55	0,65	38	0,45
39. Pasamownicy	—	—	—	—
40. Mularze	355	4,22	464	5,51

C A 1.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe
1.330	17,69	1.275	19,97	1.000	17,44	1.770	16,76
896	11,92	749	11,73	175	3,05	1.164	11,02
735	9,78	686	10,74	687	11,98	1.049	9,93
146	1,94	102	1,60	19	0,33	575	5,44
433	5,76	401	6,28	186	3,24	531	5,03
374	4,97	320	5,01	364	6,35	510	4,83
254	3,37	236	3,70	235	4,10	393	3,72
161	2,14	161	2,52	173	3,02	352	3,33
138	1,84	140	2,19	174	3,03	262	2,48
191	2,54	238	3,73	200	3,49	257	2,43
127	1,69	114	1,79	246	4,29	219	2,07
117	1,56	90	1,41	108	1,88	187	1,77
79	1,05	—	—	190	3,31	147	1,39
69	0,92	69	1,08	37	0,65	145	1,37
94	1,25	96	1,50	93	1,62	138	1,32
109	1,45	—	—	113	1,97	136	1,29
71	0,94	62	0,97	108	1,88	135	1,28
107	1,42	92	1,44	85	1,48	135	1,28
—	—	—	—	187	3,26	127	1,20
31	0,41	42	0,66	28	0,49	117	1,11
30	0,40	41	0,64	51	0,89	115	1,09
91	1,21	101	1,58	31	0,54	107	1,01
73	0,97	63	0,99	89	1,55	103	0,98
99	1,32	78	1,22	40	0,70	102	0,97
50	0,67	47	0,74	91	1,59	101	0,96
25	0,33	37	0,58	56	0,98	101	0,96
80	1,06	66	1,03	49	0,85	101	0,96
—	—	—	—	80	1,39	97	0,92
39	0,52	40	0,63	70	1,22	97	0,92
66	0,88	83	1,30	71	1,24	92	0,87
—	—	—	—	42	0,73	81	0,77
25	0,33	24	0,38	39	0,68	77	0,73
29	0,39	37	0,58	46	0,80	72	0,68
32	0,43	31	0,49	29	0,51	71	0,67
9	0,12	4	0,06	10	0,17	68	0,64
53	0,70	44	0,69	57	0,99	65	0,62
27	0,36	15	0,23	30	0,52	62	0,59
39	0,52	34	0,53	55	0,96	61	0,58
—	—	—	—	32	0,56	58	0,55
347	4,62	31	0,49	30	0,52	56	0,53

Ilość pracujących osób łącznie z majstrami	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
41. Kotlarze	30	0,36	25	0,30
42. Złotnicy	36	0,43	42	0,50
43. Dekarze	14	0,17	12	0,14
44. Cieśle	134	1,59	146	1,73
45. Organmistrze	19	0,23	21	0,25
46. Stelmachy	65	0,77	70	0,83
47. Nożownicy	46	0,55	30	0,36
48. Pilnikarze	17	0,20	16	0,19
49. Siodlarze	57	0,68	69	0,82
50. Giserzy	7	0,08	11	0,13
51. Grawerzy	1	0,01	1	0,01
52. Pompjarze	40	0,47	36	0,43
53. Studniarze	29	0,34	22	0,26
54. Mydlarze	—	—	—	—
55. Kopyciarze	7	0,08	10	0,12
56. Rzeźbiarze	19	0,23	16	0,19
57. Gwoździarze	14	0,17	16	0,19
58. Grzebieniarze	14	0,17	14	0,17
59. Konwisarze	23	0,27	21	0,25
60. Puszkarze	13	0,15	6	0,07
61. Ostrogarze	—	—	—	—
62. Sztukatorzy	12	0,14	14	0,17
63. Brukarze	88	1,05	72	0,85
64. Siciarze	3	0,04	4	0,05
65. Szlifierze	7	0,08	4	0,05
66. Koszykarze	2	0,02	3	0,04
67. Piernikarze	36	0,43	34	0,40
68. Parasolnicy	17	0,20	16	0,19
69. Curychterzy	11	0,13	11	0,13
70. Kamasznicy	2	0,02	3	0,04
71. Pieczętarze	17	0,20	13	0,15
72. Felczerzy	202	2,40	205	2,43
73. Cukiernicy	73	0,87	71	0,84
74. Opracowujący baweł. 75. Krześlarze	26	0,31	—	—
76. Pozłotnicy	16	0,19	16	0,19
	8.409	100,00	8.427	100,00
	1000		1.002,14	

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe
32	0,43	32	0,50	27	0,47	54	0,51
52	0,69	—	—	52	0,91	46	0,44
12	0,16	10	0,16	3	0,05	46	0,44
262	3,48	146	2,29	18	0,31	44	0,42
15	0,20	17	0,27	4	0,07	39	0,37
46	0,61	59	0,92	90	1,57	37	0,35
29	0,39	27	0,42	6	0,10	31	0,29
10	0,13	—	—	10	0,17	31	0,29
62	0,82	50	0,78	9	0,16	25	0,24
15	0,20	38	0,60	18	0,31	23	0,22
2	0,03	16	0,25	14	0,24	22	0,21
8	0,11	8	0,13	43	0,75	21	0,20
22	0,29	8	0,13	—	—	—	—
—	—	—	—	3	0,05	20	0,19
12	0,16	11	0,17	1	0,02	17	0,16
11	0,15	8	0,13	6	0,10	12	0,11
13	0,17	13	0,20	5	0,09	12	0,11
11	0,15	7	0,11	11	0,19	11	0,10
5	0,07	5	0,08	—	—	9	0,09
8	0,11	8	0,13	2	0,03	8	0,08
—	—	—	—	—	—	5	0,05
4	0,05	2	0,03	1	0,02	4	0,04
38	0,51	55	0,86	—	—	4	0,04
2	0,03	2	0,03	1	0,02	2	0,02
3	0,04	1	0,02	2	0,03	2	0,02
4	0,05	2	0,03	3	0,05	1	0,01
21	0,28	23	0,36	—	—	—	—
21	0,28	17	0,27	—	—	—	—
10	0,13	13	0,20	—	—	—	—
11	0,15	8	0,13	—	—	—	—
16	0,21	—	—	—	—	—	—
135	1,80	76	1,19	—	—	—	—
26	0,35	44	0,69	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
24	0,32	18	0,28	—	—	—	—
—	—	12	0,19	—	—	—	—
7.518	100,00	6.385	100,00	5.735	100,00	10.562	100,00
894,04		759,31		682,01		1256,04	

te, które pracują po magazynach mód; w skutek tego nie możemy mieć żadnego pojęcia o liczbie zajętych pracą ręczną kobiet i o wielkości proletariatu kobiecego w naszym mieście, rekrutującego się mianowicie z liczby tak zwanych szwaczek, chociaż z drugiej strony ten tytuł pokrywa często zajęcia bardzo niehonorowe, polegające na wyzyskiwaniu swych przymiotów zewnętrznych i sił młodości.

Rzemiosła uporządkowaliśmy nie podług alfabetu, ale podług zmniejszającej się liczby pracujących w ostatnim 1871 r. Podług tego porządku, najwięcej liczy Warszawa pomiędzy rzemieślnikami *szweców*; wynosili oni około 17% liczby ogólnej. Stosunkowe ich znaczenie było większe w 1869 r., przedstawiali natenczas prawie 20% wszystkich rzemieślników. Po szwecach idą *stolarze*; jest ich 11% (w 1871 r.), najwięcej ich liczono w 1867 r. — 12%; najmniej w 1870, tylko 3%. Na trzecim miejscu stoją *krawcy*. Jest ich 10% (w 1871 r.) w poprzednim 1870 r. było ich 12%, tak że byli natenczas na drugim miejscu. Czwarte miejsce zajmują *modniarki*; rok ostatni liczy ich 5%, kiedy w roku poprzedzającym, nie było ich nawet $\frac{1}{2}\%$ (0,33%) liczby ogólnej; pochodzi to zapewne z niedokładnego liczenia. Jeszcze dziwniejsze są zmiany w liczbie *rzeźników*, których liczba niepowinna by bardzo z jednego roku na drugi się zmieniać. Tymczasem nigdzie nie ma tak nagłych zmian jak tutaj. W ostatnich 3-ch latach było ich na początku 6%, następnie liczba ich zeszła na 3%, t. j. na połowę, ażeby później znowu się wznieść do 5%. Zmiany te są jeszcze widoczniejsze, kiedy zamiast stosunkowych, weźmiemy liczby ogólne; były one w trzech latach ostatnich: 401, 186 i 531 (?). Prawie to samo znaczenie co rzeźnicy mają *piekarze*, których w 1871 r. było prawie 5%, w roku poprzednim przedstawiali 6% liczby ogólnej. Około 4% téj liczby przedstawiają *ślusarze*, 3% *blucharze*. Prawie równego znaczenia są *introligatorzy* i *kowale* (niespełna $2\frac{1}{2}\%$ w 1871 r.), chociaż liczba kowali wynosiła poprzednio 4% w 1869 r. *Bednarzy* było w 1871 r. 2% kiedy w poprzednim 4%. Widzimy zatem, że chociaż wiele podobieństwa daje się spostrzedz pomiędzy latami 1870 i 1871, jednak w liczbach stosunkowych dla rzemiosł najważniejszych znajdujemy ogromne różnice i przejścia bardzo raptowne. Tak np. dla *czapników* z 3% w 1870 r. przechodzimy od razu do 1% w roku następnym. Stalszy jest stosunek dla *rękawiczników*, których było około 2% liczby ogólnej w dwóch ostatnich latach. Następne kategorie rzemiosł nie wynoszą każda z osobna więcej 1% liczby ogólnej. Wielkiéj zmianie uległo rzemiosło *mularzy*, bo z 6% w 1867 r. zeszli na $\frac{1}{2}\%$ (0,53%) w roku ostatnim; tłumaczy się to ciągłym zmniejszaniem

liczby budujących się na nowo domów. Podobnemu losowi ulegli i *cieśle*, było ich $3\frac{1}{2}\%$ w 1868 r., pozostało $0,42\%$ w roku ostatnim. Jednak liczba mularzy i cieśli była jeszcze niższą w 1870 r. ($0,52\%$ i $0,31\%$), zatem położenie ich zaczyna się trochę polepszać, chociaż w stosunku jeszcze bardzo nieznacznym. Podobnie zmniejszyła się liczba *brukarzy*, było ich w 1866 r. 1% , pozostało z tego w ostatnim 1871 r. tylko $0,04\%$.

Tablica 2-ga przedstawia nam *rzemieślników z 1871 r. podzielonych na majstrów, czeladników i uczniów*. Z modniarkami postą-

T A B L I C A 2.

Liczba rzemieślników z rozróżnieniem majstrów, czeladników w i uczniów w 1871 r.	Majstrowie		Czeladnicy		Uczniowie		Razem	
	Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe
1. Szewcy	519	17,28	460	14,38	791	18,16	1.770	16,76
2. Stolarze	287	9,54	367	11,47	510	11,71	1.164	11,02
3. Krawcy	304	10,11	343	10,72	402	9,23	1.049	9,93
4. Modniarki	85	2,83	194	6,06	296	6,80	575	5,44
5. Rzeźnicy	256	8,51	145	4,53	130	2,99	531	5,03
6. Piekarze	144	4,79	224	7,—	142	3,26	510	4,83
7. Ślusarze	96	3,19	84	2,63	213	4,89	393	3,72
8. Blacharze	110	3,66	72	2,25	170	3,90	352	3,33
9. Introligatorzy	72	2,39	78	2,44	112	2,57	262	2,48
10. Kowale	57	1,89	94	2,94	106	2,43	257	2,43
11. Bednarze	57	1,89	66	2,06	96	2,20	219	2,07
12. Rękawicznicy	49	1,63	56	1,75	82	1,88	187	1,77
13. Czapnicy	49	1,63	36	1,13	62	1,42	147	1,39
14. Fryzjerzy	42	1,40	44	1,38	59	1,35	145	1,37
15. Zegarmistrze	49	1,63	49	1,53	40	0,92	138	1,32
16. Jubilerzy	39	1,30	42	1,31	55	1,26	136	1,29
17. Farbiarze	42	1,40	31	0,97	62	1,42	135	1,28
18. Drukarze	15	0,50	80	2,50	40	0,92	135	1,28
19. Młynarze	52	1,73	51	1,59	24	0,55	127	1,20
20. Szmuklerze	47	1,56	11	0,34	59	1,35	117	1,11
21. Litografi	23	0,76	39	1,22	53	1,22	115	1,09
22. Tokarze	38	1,26	24	0,75	45	1,03	107	1,01
23. Malarze	36	1,20	27	0,84	40	0,92	103	0,98
24. Tapiczerzy	32	1,06	20	0,63	50	1,15	102	0,97
25. Lakiernicy	22	0,73	29	0,91	50	1,15	101	0,96
26. Mosiężnicy	36	1,20	24	0,75	41	0,94	101	0,96
27. Rymarze	27	0,90	30	0,94	44	1,01	101	0,96
28. Bronzownicy	25	0,83	27	0,84	45	1,03	97	0,92
29. Kapelusznicy	20	0,66	44	1,38	33	0,76	97	0,92
30. Szklarze	47	1,56	15	0,47	30	0,69	92	0,87
31. Tkacze	21	0,70	25	0,78	35	0,80	81	0,77
32. Szczotkarze	10	0,33	25	0,78	42	0,96	77	0,73
33. Kuśnierze	15	0,50	31	0,97	26	0,60	72	0,68
34. Kamieniarze	13	0,43	32	1,—	26	0,60	71	0,67

Liczba rzemieślników z rozróżnieniem majstrów, czeladników i uczniów 1871 r.	Majstrowie		Czeladnicy		Uczniowie		Razem	
	Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe	ogólne	stosun- kowe
35. Fotografii	11	0,37	33	1,03	24	0,55	68	0,64
36. Kołodzieje	24	0,80	12	0,38	29	0,67	65	0,62
37. Powroźnicy	21	0,70	13	0,41	28	0,64	62	0,59
38. Zduny	22	0,73	15	0,47	24	0,55	61	0,58
39. Pasamonicy	25	0,83	10	0,31	23	0,53	58	0,55
40. Mularze	16	0,53	34	1,06	6	0,14	56	0,53
41. Kolarze	11	0,37	10	0,31	33	0,76	54	0,51
42. Złotnicy	11	0,37	18	0,56	17	0,39	46	0,44
43. D karze	9	0,30	12	0,38	25	0,57	46	0,44
44. Ciesle	19	0,63	18	0,56	7	0,16	44	0,42
45. Organistrze	10	0,33	15	0,47	14	0,32	39	0,37
46. Stelmachy	14	0,47	13	0,41	10	0,23	37	0,35
47. Nożownicy	9	0,30	8	0,25	14	0,32	31	0,29
48. Piłnikarze	3	0,10	10	0,31	18	0,41	31	0,29
49. Siodlarze	6	0,20	6	0,19	13	0,30	25	0,24
50. Giserzy	6	0,20	7	0,22	10	0,23	23	0,22
51. Grawerzy	6	0,20	6	0,19	10	0,23	22	0,21
52. Pompiarze i studniarze	10	0,33	9	0,28	2	0,05	21	0,20
53. Mydlarze	4	0,13	13	0,41	3	0,07	20	0,19
54. Kopyciarze	5	0,17	2	0,06	10	0,23	17	0,16
55. Rzeźbiarze	6	0,20	1	0,03	5	0,11	12	0,11
56. Gwoździarze	4	0,13	3	0,09	5	0,11	12	0,11
57. Grzebieniarze	5	0,17	2	0,06	4	0,09	11	0,10
58. Konwisarze	3	0,10	2	0,06	4	0,09	9	0,09
59. Puszkarze	1	0,03	3	0,09	4	0,09	8	0,08
60. Ostrogarze	1	0,03	2	0,06	2	0,05	5	0,05
61. Sztukatorzy	1	0,03	3	0,09	—	—	4	0,04
62. Brukarze	4	0,13	—	—	—	—	4	0,04
63. Siciarze	2	0,07	—	—	—	—	2	0,02
64. Szlifterze	2	0,07	—	—	—	—	2	0,02
65. Koszykarze	1	0,03	—	—	—	—	1	0,01
	3.008	100	3.199	100	4.355	100	10.562	100
	28,48		30,29		41,23		100	

piono w ten sposób, że właścicielki magazynów mód zaliczono do majstrów, panny sklepowe do czeladników, a pracujące po magazynach szwaczki, uważano na równi z uczniami po rzemiosłach. Z liczby ogólnej rzemieślników przypada na majstrów 28%, na czeladników 30%, na uczniów 41%. Jednak stosunek tych kategorii pomiędzy sobą jest rozmaity w rozmaitych rzemiosłach. Tak np. w rzemiosle najliczniej reprezentowanym *szewców* najwięcej było stosunkowo uczniów, bo 18% liczby ogólnej uczniów, następnie majstrów 17%, najmniej zaś czeladników, albowiem tylko 14%. Odpowiedniejszy był stosunek dla *stolarzy*: majstrów 10%, czeladników 11% i uczniów 12%. U *krawców* najmniej było uczniów 9% przy 10% majstrów i 11% cze-

ladników. U *modniarek* stosunek był normalny: 3%, 6% i 7%. Zupełnie nienormalnym był stosunek u *rzeźników*: najwięcej było majstrów 9%, po nich było czeladzi 5%, najmniej zaś uczniów tylko 3%. U *piekarzy* również było najmniej uczniów, bo tylko 3%, przy 5% majstrów i 7% czeladników. U *ślusarzy* stosunek był normalny: 3% majstrów, 3% czeladników i 5% uczniów. U *blacharzy* po 4% było majstrów i uczniów przy 2% czeladników. U *introligatorów* było po 2% majstrów i czeladników, przy 3% uczniów. U *kowali* majstrowie i uczniowie wynosili po 2% liczby ogólnej, przy 3% czeladników. *Bednarze* i *rękawicznicy* mieli wszystkich kategorii po 2% liczby ogólnej. U *zegarmistrzów* przy 2% majstrów i czeladników był tylko 1% uczniów. *Fryzjerzy* i *jubilerzy* mieli wszystkich rodzajai po 1%. U *drukarzy* było najwięcej czeladników bo 2½% przy ½% majstrów i 1% uczniów. U *mularzy* i *cieści* najmniej było uczniów, u pierwszych 0,14%, u drugich 0,16%, innych zaś kategorii po 1%. Najniekorzystniej przedstawiają się rzemiosła: *sztukatorów*, *brukarzy*, *siciarzy*, *szlifierzów* i *koszykarzy*. Wszystkie te rzemiosła nie mają uczniów, a za wyłączeniem pierwszego nie mają także czeladników. U samego dołu stoi zajęcie *koszykarzkie*, mające tylko jednego reprezentanta.

Tablica 3-cia przedstawia nam *wartość roczną wyrobionych towarów*. Przypominając wyżej zrobione zastrzeżenia, dotyczące niedokładnego, zwykle niższego podawania wysokości produkcji rocznej i niemożności uniknięcia podwójnego liczenia tego samego towaru, przedstawiającego się raz jako produkt na pół obrobiony, a następnie jako zupełnie gotowy do użycia, możemy jednakże przy porównywaniu rocznych liczb przyjść do pewnych wniosków, albowiem przyczyny niedokładności są ciągle te same. Co do wysokości produkcji rocznej widzimy ją ciągle się zmniejszającą aż do 1870 r. Roczna produkcja tego roku ostatniego przy porównaniu z pierwszym, zmniejszyła się o 43%. Wypadki z roku ostatniego są znowu trochę korzystniejsze, przewyższają bowiem rezultaty 1870 r. o 22%.

Porządek rękodzieł ułożyliśmy podług wysokości ich produkcji w ostatnim roku. Tak stoją na czele *rzeźnicy*, których produkcja wynosi 22% ogólnej wartości. Jednak to znaczenie stosunkowe nie było ciągle to samo, wynosiło bowiem najwięcej w 1866 r. 38%, najmniej w 1870 r. 14%. Produkcją *młynarzy* mamy tylko za dwa lata ostatnie, albowiem zaliczano ich poprzednio do fabrykantów. Produkcja *piekarzy* wynosi w ostatnim roku tylko 9%, jest to najmniejsza z całego szeregu lat, wynosiła bowiem 20% w 1868 r. Produkcja *szewców*

T A B L I

Wartość wyrobionych towarów	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
1. Rzeźnicy	2.244.306	38,37	1.650.651	29,85
2. Młynarze	—	—	—	—
3. Piekarze	752.537	12,86	702.430	12,70
4. Szewcy	418.027	7,15	429.712	7,77
5. Stolarze	368.524	6,30	381.014	6,89
6. Modniarki	57.469	0,98	97.248	1,76
7. Krawcy	241.706	4,13	253.215	4,58
8. Drukarze	76.500	1,31	116.600	2,11
9. Kuśnierze	27.425	0,47	26.779	0,48
10. Jubilerzy	62.215	1,06	64.190	1,16
11. Ślusarze	94.736	1,62	76.696	1,39
12. Blacharze	68.720	1,17	68.776	1,24
13. Kowale	110.203	1,88	101.666	1,84
14. Zegarmistrze	48.254	0,82	43.425	0,79
15. Bednarze	62.830	1,07	64.176	1,16
16. Fryzjerzy	12.485	0,21	24.206	0,44
17. Fotografii	25.820	0,44	27.980	0,51
18. Rękawicznicy	50.479	0,86	45.780	0,83
19. Introligatorzy	41.249	0,71	39.754	0,72
20. Cieśle	61.250	1,05	63.455	1,15
21. Kamieniarze	18.510	0,32	20.568	0,37
22. Mydlarze	—	—	—	—
23. Farbiarze	24.141	0,41	28.500	0,52
24. Złotnicy	16.670	0,29	32.253	0,58
25. Tapicerzy	19.493	0,33	24.935	0,45
26. Szmuklerze	20.920	0,36	21.370	0,39
27. Kapelusznicy	9.375	0,16	6.495	0,12
28. Litografii	14.210	0,24	15.560	0,28
29. Malarze	25.430	0,43	33.200	0,60
30. Organmistrze	12.121	0,21	18.200	0,33
31. Tokarze	44.180	0,76	40.134	0,73
32. Rymarze	24.995	0,43	27.840	0,50
33. Zduny	34.935	0,60	25.680	0,46
34. Brukarze	77.000	1,32	86.000	1,56
35. Czapnicy	25.500	0,44	24.498	0,44
36. Kołodzieje	19.480	0,33	19.935	0,36
37. Kotlarze	15.850	0,27	15.410	0,28
38. Szklarze	—	—	27.365	0,49
39. Bronzownicy	—	—	—	—
40. Lakiernicy	23.635	0,40	21.640	0,39

C A 3.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
1.529.906	31,09	1.278.663	32,11	457.543	13,71	1.002.325	21,55
—	—	—	—	495.625	14,85	507.710	10,92
973.274	19,78	613.780	15,42	380.203	11,39	426.991	9,18
334.709	6,80	400.342	10,05	221.259	6,63	323.135	6,95
252.382	5,13	265.530	6,67	49.730	1,49	231.685	4,98
46.005	0,93	20.050	0,50	5.020	0,15	225.806	4,86
234.477	4,77	220.163	5,53	246.834	7,39	219.025	4,71
34.770	0,71	35.950	0,90	28.812	0,86	143.000	3,08
11.290	0,23	17.450	0,44	20.630	0,62	119.885	2,58
54.830	1,11	—	—	61.528	1,84	99.033	2,13
66.565	1,35	74.429	1,87	158.891	4,76	97.595	2,10
51.554	1,05	59.703	1,50	119.706	3,59	88.894	1,91
87.190	1,77	90.013	2,26	70.760	2,12	85.115	1,83
42.550	0,86	46.090	1,16	86.473	2,59	74.972	1,61
43.300	0,88	43.947	1,10	102.395	3,07	65.768	1,41
23.168	0,47	25.490	0,64	19.220	0,58	54.205	1,17
3.700	0,08	2.050	0,05	3.750	0,11	47.320	1,02
39.680	0,81	38.725	0,97	50.095	1,50	39.650	0,85
46.040	0,93	49.072	1,23	29.243	0,88	38.755	0,83
139.540	0,84	63.400	1,59	104.470	3,13	38.690	0,83
18.500	0,38	19.230	0,48	35.258	1,06	38.030	0,82
—	—	—	—	6.300	0,19	35.000	0,75
36.235	0,74	28.315	0,71	41.515	1,24	34.160	0,73
21.450	0,44	—	—	21.450	0,64	32.856	0,71
19.150	0,39	23.439	0,59	11.265	0,34	32.735	0,70
10.925	0,22	14.985	0,38	6.003	0,18	31.910	0,69
12.245	0,25	14.320	0,36	40.207	1,20	30.870	0,66
7.635	0,16	18.630	0,47	12.740	0,38	30.082	0,65
23.110	0,47	28.200	0,71	16.013	0,48	29.580	0,64
12.500	0,25	13.621	0,34	26.000	0,78	26.650	0,57
33.610	0,68	33.238	0,83	12.206	0,37	24.365	0,52
26.155	0,53	25.270	0,63	10.899	0,33	24.265	0,52
22.250	0,45	21.410	0,54	25.428	0,76	22.975	0,49
84.000	1,71	18.000	0,45	65.000	1,95	22.500	0,48
22.034	0,45	—	—	40.740	1,22	22.268	0,48
18.200	0,37	18.128	0,46	23.032	0,69	22.170	0,48
13.800	0,28	19.330	0,49	15.685	0,47	20.888	0,45
25.255	0,51	43.250	1,09	22.973	0,69	19.199	0,41
—	—	—	—	15.468	0,46	18.536	0,40
18.800	0,38	20.030	0,50	21.748	0,65	18.050	0,39

Wartość wyrobionych towarów	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
41. Dekarze	9.950	0,17	17.580	0,32
42. Tkacze	—	—	—	—
43. Mosiężnicy	19.350	0,33	46.662	0,84
44. Pasamownicy	—	—	—	—
45. Mularze	212.000	3,62	359.480	6,50
46. Szczotkarze	5.225	0,09	17.300	0,31
47. Stelmachy	25.741	0,44	25.918	0,47
48. Powoźnicy	21.055	0,36	20.295	0,37
49. Nożownicy	15.670	0,27	12.210	0,22
50. Pompierze	5.850	0,10	4.800	0,09
51. Studniarze	13.505	0,23	8.800	0,16
52. Pilnikarze	6.000	0,10	6.700	0,12
53. Giserzy	3.750	0,06	4.350	0,08
54. Siodlarze	31.280	0,53	29.400	0,53
55. Grawerzy	200	—	300	0,01
56. Rzeźbiarze	5.750	0,10	3.100	0,06
57. Grzebieniarze	3.960	0,07	4.070	0,07
58. Kopyciarze	2.610	0,04	2.710	0,05
59. Gwoździarze	6.880	0,12	5.980	0,11
60. Konwisarze	6.800	0,12	6.400	0,12
61. Ostrogarze	—	—	—	—
62. Puszkarze	2.945	0,05	11.100	0,20
63. Sztukatorzy	11.050	0,19	11.000	0,20
64. Szlifierze	2.920	0,05	2.700	0,05
65. Koszykarze	925	0,02	1.315	0,02
66. Siciarze	790	0,01	1.550	0,03
67. Piernikarze	19.740	0,34	17.950	0,32
68. Krześlarze	8.550	0,15	8.650	0,16
69. Parasolnicy	6.055	0,10	6.220	0,11
70. Kamasznicy	750	0,01	1.200	0,02
71. Curychterzy	6.000	0,10	2.250	0,04
72. Cukiernicy	69.145	1,18	56.720	1,03
73. Felczerzy	56.375	0,96	57.605	1,04
74. Pozłotnicy	—	—	—	—
75. Pieczętarze	6.850	0,12	8.120	0,15
76. Opracowujący baweł.	10.730	0,18	—	—
	5.849.581	100	5.529.769	100
	1000		945,33	

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
13.600	0,28	13.050	0,33	8.830	0,26	17.660	0,38
—	—	—	—	9.175	0,27	17.450	0,38
9.400	0,19	20.365	0,51	11.360	0,34	17.285	0,37
—	—	—	—	6.095	0,18	16.290	0,35
186.200	3,78	19.230	0,48	19.865	0,60	15.710	0,34
6.975	0,14	15.330	0,39	10.000	0,30	14.950	0,32
12.480	0,25	20.669	0,52	27.114	0,81	14.770	0,32
54.850	1,11	7.510	0,19	13.598	0,41	11.915	0,26
16.135	0,33	11.585	0,29	1.985	0,06	11.150	0,24
3.100	0,06	5.060	0,13	14.998	0,45	7.785	0,17
8.250	0,17	2.675	0,07				
3.415	0,07	—	—	3.415	0,10	7.000	0,15
28.600	0,58	13.490	0,34	3.125	0,09	4.600	0,10
26.540	0,54	22.475	0,56	8.750	0,26	4.560	0,10
400	0,01	6.800	0,17	5.858	0,18	4.405	0,09
3.300	0,07	2.550	0,06	1.850	0,06	3.390	0,07
6.510	0,13	1.960	0,05	5.365	0,16	2.736	0,06
2.960	0,06	2.760	0,07	170	0,01	2.300	0,05
5.325	0,11	6.015	0,15	1.700	0,05	2.173	0,05
2.400	0,05	2.400	0,06	—	—	1.895	0,04
—	—	—	—	—	—	1.600	0,03
9.390	0,19	10.990	0,28	1.065	0,03	1.400	0,03
200	—	600	0,02	370	0,01	1.200	0,03
1.000	0,02	110	—	300	0,01	650	0,01
1.300	0,03	1.025	0,03	720	0,02	360	0,01
750	0,02	500	0,01	230	0,01	240	0,01
11.550	0,23	16.600	0,42	—	—	—	—
10.926	0,22	9.050	0,23	—	—	—	—
6.470	0,13	5.950	0,15	—	—	—	—
3.030	0,06	2.800	0,07	—	—	—	—
2.300	0,05	2.220	0,06	—	—	—	—
10.185	0,21	28.726	0,72	—	—	—	—
23.940	0,49	20.140	0,51	—	—	—	—
—	—	4.699	0,12	—	—	—	—
8.110	0,16	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
4.920.375	100	3.981.567	100	3.338.055	100	4.650.122	100
841,15		680,66		570,65		794,95	

wynosiła podczas czterech lat 7°/_o, największą była 1869 r. dochodziła 10°/_o. Przedmioty wyrobione przez *stolarzy* wynosiły w roku ostatnim 5°/_o, dochodziły 7°/_o w latach 1867 i 1869, najmniejszymi zaś były w 1870 r., bo tylko 1¹/₂^o/_o. Wyroby *modniarek* bardzo poszły stonkowo w cenę, wynoszą bowiem za rok ostatni 5°/_o, kiedy w poprzednim znaczenie ich stosunkowe dochodziło zaledwie 0,15^o/_o produkcji ogólnej, a nigdy w latach poprzednich nie przechodziły 2°/_o wartości stosunkowej. Wyroby *krawców* wynoszą w 1871 r. 5°/_o wartości ogólnej, największą była ich produkcja w roku poprzednim (7°/_o). Produkcja *drukarzy* reprezentuje 3°/_o produkcji ogólnej, jest to powiększenie znaczne, albowiem w trzech latach poprzednich osiągała zaledwie 1°/_o. W daleko znaczniejszym jeszcze stosunku urosła produkcja *kuśnierzy*, osiągając zaledwie 1¹/₂^o/_o w latach poprzednich, podskoczyła w ostatnim roku na 3°/_o.

Wyroby *jubilerskie* wynoszące w latach poprzednich zwykle 1°/_o urosły w ostatnim do 2°/_o. Wyroby *ślusarskie* najznaczniejszymi były w 1870 r. dochodziły bowiem 5°/_o produkcji ogólnej, zaś to znaczenie ich stosunkowe w następnym roku zmniejszyło się na więcej niż połowę (2°/_o). Ten sam wypadek miał miejsce z *blacharzami* w ostatnich dwóch latach, wyroby ich z 4°/_o wartości stosunkowej zeszyły na 2°/_o. Produkcja *kowali* wynosiła prawie 2°/_o wartości ogólnej. Wyroby *zegrarnistrzów* przedstawiały w czterech pierwszych latach 1°/_o w przedostatnim 3°/_o, w ostatnim znowu mniej bo tylko 2°/_o. Prawie ten sam przebieg wielkości produkcji był u *bednarzy*, cztery lata pierwsze 1°/_o, przedostatni 3°/_o i ostatni 1¹/₂^o/_o. Wyroby *fryzjerskie* ciągle powiększały swą wartość stosunkową i doszły nakoniec do 1°/_o wartości ogólnej. Jeszcze w większym stosunku wznosiła się wartość wyrobów *fotografji*. Wyroby *rekwizycyjne* wynosiły ciągle 1°/_o wartości ogólnej, tylko w 1870 r. trochę więcej (1¹/₂^o/_o). Wyroby *introligatorskie* wynosiły również ciągle 1°/_o produkcji ogólnej. Co do *cieśli* największa wartość stosunkowa ich wyrobów była w 1870 i 1868 r. dochodziła 3°/_o, w ostatnim za to roku niespełna 1°/_o. Produkcja *brukarzy* wynosiła 2°/_o ogólnej w latach: 1867, 1868 i 1870, za to ledwie 1¹/₂^o/_o w 1871 r. Wyroby *mularskie* wynosiły 6¹/₂^o/_o w 1867 r. zeszyły zaś w roku ostatnim do 0,34^o/_o. Nastąpiło to w skutek coraz zmniejszającej się liczby nowobudujących się domów. Najmniejszą była roczna produkcja *siciarzy*, wynosiła ona w dwóch latach ostatnich bez odliczenia wartości materiału surowego 230 i 240 rubli, zatem z trudnością mogła wystarczyć na wyżywienie jednego człowieka. Produkcja *cukierników* w trzech pierwszych latach ciągle się zmniejszała z 1°/_o

zeszła do $\frac{1}{5}$ 0/0, u *felczerów* wartość produkcji rocznej zmniejszyła się w przeciągu czterech lat o połowę (z 1 0/0 na $\frac{1}{2}$ 0/0).

W tablicy 4-jej zestawiliśmy *wartość roczną użytych surowych materiałów*, ażeby przy porównaniu tej ostatniej z poprzednią, nabrać pojęcia o wysokości rzeczywistej rocznej produkcji i jej wartości.

Podobnie jak w tablicy wartości produkcji rocznej, znajdujemy i przy obecnej ciągle zmniejszanie się sumy ogólnej w latach od 1866 do 1870, zmniejszenie to wynosi 46 0/0 wysokości roku pierwszego. Ostatni rok przedstawia także polepszenie się stosunku o 23 0/0. Porządkując rzemiosła podług zmniejszającej się wartości użytych surowych materiałów za rok ostatni, otrzymamy prawie ten sam ich porządek co w tablicy 3-jej, podług wartości wyrobionych towarów.

Na pierwszym miejscu stoją *rzeźnicy*, reprezentujący 26% wartości ogólnej, stosunek ten w latach poprzedzających był jeszcze znacznie-szy, mianowicie w 1866 r. wynosił 67 0/0. Surowe materiały użyte przez *młynarzy* wynoszą w roku ostatnim 18 0/0, w poprzednim nawet 25 0/0. Surowe materiały *piekarzy* wynosiły w pierwszym roku 7 0/0, podniosły się następnie aż do 21 0/0 w 1869 r. i zatrzymały się na 13 0/0 w dwóch latach następnych, Dla *szewców* mamy stosunek od 5% do 8%, w ostatnim roku 6%. Wartość materiału surowego użytego przez *stolarzy* wynosiła w ostatnim roku 4%, w poprzednim tylko 2%, najznaczniejszą zaś była w 1869 r. wynosiła bowiem 5% wartości ogólnej. Działalność *modniarek* ogromnie się rozszerzyła, wartość użytych przez nie materiałów doszła 4% w 1871 r., kiedy w poprzednim wynosiła zaledwie $\frac{1}{10}$ 0/0. Materiały surowe użyte przez *krawców* wynosiły w ostatnich trzech latach 4% sumy ogólnej przy 2% lub 3% w latach poprzedzających. Szczególniej urosła w ostatnim roku działalność *kuśnierzy*, dochodząc 3% liczby ogólnej, kiedy w pięciu latach poprzednich nie wynosiła $\frac{1}{2}$ 0/0. Trochę mniejsze zwiększenie działalności dostrzegać się daje u *drukarzy*, użyli oni bowiem materiałów surowych 2% sumy ogólnej, kiedy poprzednio dosięgali zaledwie 1%. Materiał surowy użyty przez *blacharzy* wynosił w roku ostatnim 2%, w poprzedzającym 3%, za poprzednie zaś lata wysokość ich wartości dochodziła tylko 1% sumy ogólnej. Wartość materiałów użytych przez *jubilerów* wynosiła mniej więcej 1% sumy ogólnej z całego roku. Również jeden (1%) procent przypada na *kowali*, za wyłączeniem 1870 r. w którym ich udział wynosił 2%. Udział *ślusarzy* wynosił 2% w latach 1869 i 1870, w innych zaś 1%. Na *bednarzy* przychodzą 3% w 1870 r. w innych tylko 1%. Działalność *fryzjerów*

T A B L I

Wartość użytych surowych materiałów	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunkowe	ogólne	stosunkowe
1. Rzeźnicy	1.901.613	66,90	1.420.100	51,12
2. Młynarze	—	—	—	—
3. Piekarze	186.827	6,57	487.850	17,56
4. Szewcy	135.710	4,77	162.444	5,85
5. Stolarze	111.172	3,91	127.289	4,58
6. Modniarki	16.941	0,60	41.676	1,50
7. Krawcy	61.630	2,17	70.184	2,53
8. Kuśnierze	11.585	0,41	12.818	0,46
9. Drukarze	6.225	0,22	27.880	1,00
10. Blacharze	19.533	0,69	26.828	0,97
11. Jubilerzy	24.692	0,87	19.210	0,69
12. Kowale	31.260	1,10	35.285	1,27
13. Ślusarze	33.396	1,17	27.505	0,99
14. Bednarze	20.675	0,73	20.793	0,75
15. Fryzjerzy	1.795	0,06	4.554	1,16
16. Mydlarze	—	—	—	—
17. Fotografii	6.370	0,22	10.480	0,38
18. Rękawicznicy	18.929	0,67	18.340	0,66
19. Tapicerzy	11.489	0,40	8.210	0,30
20. Litografii	4.560	0,16	5.149	0,19
21. Złotnicy	4.633	0,16	10.170	0,37
22. Tokarze	11.654	0,41	9.160	0,33
23. Introligatorzy	7.984	0,28	6.964	0,25
24. Kapelusznicy	2.935	0,10	1.225	0,04
25. Zegarmistrze	8.099	0,29	6.781	0,24
26. Kotlarze	7.430	0,26	8.090	0,29
27. Tkacze	—	—	—	—
28. Rymarze	8.228	0,29	7.453	0,27
29. Cieśle	25.990	0,91	26.840	0,97
30. Dekarze	—	—	6.000	0,22
31. Szmuklerze	6.283	0,22	6.430	0,23
32. Stelmachy	8.780	0,31	8.305	0,30
33. Kamieniarze	5.910	0,21	6.473	0,23
34. Czapnicy	7.520	0,26	7.909	0,28
35. Szklarze	—	—	9.855	0,35
36. Malarze	8.085	0,28	6.471	0,23
37. Organmistrze	5.600	0,20	5.200	0,19
38. Kołodzieje	5.080	0,18	5.100	0,18
39. Szczotkarze	722	0,03	2.650	0,10
40. Mosiężnicy	4.575	0,16	12.436	0,45

C A 4.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.
1.007.826	47,26	826.233	44,—	328.245	21,53	566.004	25,98
—	—	—	—	376.428	24,69	384.000	17,63
423.359	19,85	385.312	20,52	191.453	12,56	272.902	12,53
134.960	6,33	150.910	8,04	106.833	7,01	125.685	5,77
82.154	3,85	88.560	4,72	26.690	1,75	93.020	4,27
17.610	0,83	8.950	0,48	1.200	0,08	86.140	3,95
67.413	3,16	75.165	4,00	65.347	4,29	79.237	3,64
1.652	0,08	2.421	0,13	2.470	0,16	58.216	2,67
16.730	0,78	12.620	0,67	15.080	0,99	40.780	1,87
22.946	1,08	23.037	1,23	43.280	2,84	38.676	1,78
18.265	0,86	—	—	14.585	0,96	31.390	1,44
22.855	1,07	25.555	1,36	28.863	1,89	30.081	1,38
25.820	1,21	29.215	1,56	27.206	1,78	27.845	1,28
16.161	0,76	15.471	0,82	49.985	3,28	23.395	1,07
3.364	0,16	5.158	0,27	4.205	0,28	20.295	0,93
—	—	—	—	1.300	0,09	18.000	0,83
1.950	0,09	920	0,05	1.960	0,13	17.965	0,82
15.160	0,71	13.310	0,71	14.898	0,97	17.825	0,82
6.455	0,30	8.275	0,44	1.400	0,09	15.251	0,70
1.808	0,08	3.965	0,21	4.020	0,26	14.895	0,68
6.725	0,31	—	—	6.725	0,44	13.770	0,63
8.040	0,38	10.888	0,58	4.480	0,29	12.669	0,58
7.150	0,34	8.082	0,43	8.756	0,57	11.510	0,53
3.605	0,17	3.700	0,20	15.965	1,05	10.190	0,47
9.196	0,43	9.697	0,52	8.550	0,56	9.760	0,45
5.895	0,28	6.810	0,36	7.415	0,49	9.475	0,43
—	—	—	—	23.693	1,55	8.800	0,40
9.240	0,43	7.500	0,40	5.098	0,33	8.775	0,40
63.935	3,00	27.650	1,47	16.420	1,08	8.700	0,40
3.800	0,18	3.080	0,16	295	0,02	8.400	0,39
2.170	0,10	3.108	0,17	2.725	0,18	7.770	0,36
4.130	0,19	6.820	0,36	11.873	0,78	7.690	0,35
5.700	0,27	5.235	0,28	7.600	0,50	7.500	0,34
6.988	0,33	—	—	13.914	0,91	7.195	0,33
10.740	0,50	10.509	0,56	10.987	0,72	7.027	0,32
6.235	0,29	6.178	0,33	5.493	0,36	6.800	0,31
3.500	0,16	4.700	0,25	2.000	0,13	6.525	0,30
5.440	0,26	4.950	0,26	7.068	0,46	6.123	0,28
2.155	0,10	5.947	0,32	4.379	0,29	6.010	0,28
3.330	0,16	6.315	0,34	6.745	0,44	5.910	0,27

Wartość użytych surowych materiałów	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunkowe	ogólne	stosunkowe
41. Bronzownicy . . .	—	—	—	—
42. Zduny	10.665	0,38	6.230	0,22
43. Lakiernicy	20	—	6.065	0,22
44. Powroźnicy	4.305	0,15	4.505	0,16
45. Nożownicy	3.070	0,11	4.120	0,15
46. Pasamownicy	—	—	—	—
47. Farbiarze	4.484	0,16	4.432	0,16
48. Mularze	—	—	—	—
49. Pilnikarze	1.050	0,04	1.100	0,04
50. Giserzy	1.460	0,05	1.620	0,06
51. Siodlarze	13.970	0,49	7.230	0,26
52. Ostrogarze	—	—	—	—
53. Pompiaarze	—	—	—	—
54. Studniarze	2.150	0,08	800	0,03
55. Konwisarze	3.990	0,14	3.550	0,13
56. Gwoździarze	2.705	0,10	3.590	0,13
57. Rzeźbiarze	1.460	0,05	350	0,01
58. Grzebieniarze	1.203	0,04	590	0,02
59. Grawerzy	—	—	—	—
60. Sztukatorzy	1.000	0,04	1.740	0,06
61. Kopyciarze	375	0,01	445	0,02
62. Puszkarze	548	0,02	1.300	0,05
63. Brukarze	—	—	—	—
64. Koszykarze	430	0,02	725	0,03
65. Siciarze	110	—	130	—
66. Szlifiarze	—	—	250	0,01
67. Piernikarze	10.506	0,37	8.275	0,30
68. Krześlarze	2.500	0,09	2.520	0,09
69. Parasolnicy	1.567	0,06	1.720	0,06
70. Pozłotnicy	—	—	—	—
71. Kamasznicy	300	0,01	320	0,01
72. Curychterzy	400	0,01	—	—
73. Cukiernicy	36.250	1,28	35.460	1,28
74. Felczerzy	—	—	—	—
75. Pieczętarze	945	0,03	823	0,03
76. Opracowujący baweł.	2.904	0,10	—	—
	2.842.277	100	2.777.997	100
	1000		977,38	

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.
—	—	—	—	4.404	0,29	5.888	0,27
4.150	0,19	3.621	0,19	6.295	0,41	5.775	0,27
4.720	0,22	4.325	0,23	7.999	0,52	5.490	0,25
4.500	0,21	1.905	0,10	6.440	0,42	5.190	0,24
3.575	0,17	2.930	0,16	730	0,05	4.725	0,22
—	—	—	—	2.350	0,15	4.295	0,20
4.560	0,21	4.095	0,22	4.545	0,30	4.150	0,19
600	0,03	5.235	0,28	1.000	0,07	1.850	0,08
800	0,04	—	—	800	0,05	1.700	0,08
10.600	0,50	4.845	0,26	550	0,04	1.600	0,07
13.710	0,64	11.010	0,59	4.000	0,26	990	0,05
—	—	—	—	—	—	750	0,03
100	—	870	0,05	—	—	—	—
2.515	0,12	680	0,04	5.195	0,34	600	0,03
1.100	0,05	1.100	0,06	—	—	580	0,03
2.380	0,11	2.865	0,15	355	0,02	470	0,02
890	0,04	450	0,02	275	0,02	470	0,02
315	0,01	238	0,01	520	0,03	361	0,02
90	—	920	0,05	2.840	0,19	310	0,01
70	—	40	—	24	—	300	0,01
490	0,02	455	0,02	20	—	280	0,01
790	0,04	2.190	0,12	130	0,01	120	0,01
250	0,01	—	—	—	—	100	—
850	0,04	450	0,02	200	0,01	70	—
40	—	100	0,01	70	—	25	—
200	0,01	—	—	25	—	—	—
5.000	0,23	6.450	0,34	—	—	—	—
3.645	0,17	3.350	0,18	—	—	—	—
2.010	0,09	2.130	0,11	—	—	—	—
—	—	1.238	0,07	—	—	—	—
950	0,04	460	0,02	—	—	—	—
—	—	50	—	—	—	—	—
7.450	0,35	7.599	0,40	—	—	—	—
520	0,02	1.824	0,10	—	—	—	—
1.220	0,06	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
2.132.552	100	1.877.671	100	1.524.396	100	2.178.290	100
750,30		660,62		536,33		766,39	

pod względem zużytych surowych materiałów urosła bardzo w ostatnim roku (1%), kiedy w latach poprzednich nie przychodzi na nich nawet po $\frac{1}{2}\%$. To samo powiedzieć można o *fotografach*. *Rękawicznicy* utrzymali się w przeciągu sześciu lat na tej samej prawie stosunkowej wysokości, używając materiałów surowych na 1% ich wartości ogólnej. Działalność *litografów* się rozszerzyła, udział ich w roku ostatnim wynosi 1%, nie dochodząc w poprzednich nawet $\frac{1}{2}\%$ sumy ogólnej. *Złotnicy* podobnie jak jubilerzy rozszerzyli trochę swą działalność, dochodząc aż do 1% wartości surowych materiałów, przy niespełna $\frac{1}{2}\%$ w latach poprzednich. Wielkie ograniczenie działalności widoczne jest u *cieśli*, używali oni w 1868 r. 3% wartości ogólnej surowych materiałów i następnie z tej wysokości zeszedli do niespełna $\frac{1}{2}\%$ w 1871 r. Bardzo małą była także działalność *mułarzy*. Zmniejszyła się także działalność *siodłarzy*. Działalność *cułkierników* zeszedła z 1% na niespełna $\frac{1}{2}\%$ w ciągu czterech lat.

Nakoniec tablica 5-ta przedstawia nam *wartość warsztatów, sprzętów i narzędzi*. Chociaż w tej tablicy nie powinny znajdować się zbyt wielkie zmiany, albowiem warsztaty nie tracą swęj wartości z jednego roku na drugi i nie tak łatwo zaprowadzić znaczne zmiany w ich urządzeniu, jednakże spostrzegamy to samo zjawisko co i w tablicach poprzednich. Wartość ogólna co rok się zmniejsza aż do 1870 roku, następnie w roku ostatnim trochę się powiększa. Zmniejszenie w 1870 r. przy porównaniu z pierwszym wynosi 32%, polepszenie w r. 1871, wynosi przy porównaniu z poprzednim 26%, tak, że tylko o 6% nie dosięga wysokości roku pierwszego, t. j. 1866. Brałiśmy te liczby nie uwzględniając *młynarzy*; w 1870 r. bowiem podano jako wartość warsztatów wartość wszystkich młynów, w następnym wartość tylko pomniejszych, tym sposobem na młynarzy przypada w 1870 r. 66% ogólnej wartości warsztatów i narzędzi, w następnym tylko 9%. W skutek tego utrudnionem jest bardzo porównywanie wypadków za 1870 r. z wypadkami innych lat.

Najdroższemi stosunkowo w 1872 r. są warsztaty i narzędzia *drukarzy*, wynosiły one w tym roku 13% wartości ogólnej. Wartość ich była jeszcze znacznieszą w 1867 i 1868 r. wynosiła bowiem 18% sumy ogólnej. Ponieważ podług stopniowo zmniejszającej się wartości warsztatów i narzędzi w 1872 r. ułożyliśmy porządek rzemiosł, przeto na drugiem miejscu znajdujemy *stolarzy*. Wartość ich narzędzi wytwarzania ciągle się zmniejszała i z 19% w 1866 r. zeszedła na 11% w 1872 r. Zwiększyła się za to wartość stosunkowa *litografji*, wynosiła początkowo 3% w 1866 r. zmniejszyła się do 1% w 1868 r., by

następnie wznieść się do 6% w 1872 r. Warsztaty *ślusarskie* także podrożały lub zostały rozszerzone, z 5% i 4% do 6% w 1872 roku. Wartość warsztatów *szewckich* wynosiła w dwóch skrajnych latach 5%, w trzech środkowych 6%. Warsztaty i narzędzia *kowali* uległy zmniejszeniu wartości stosunkowej z 6% na 4% w 1872 r. Za to wartość zakładów *fotograficznych* powiększyła się z 2% w 1866 r. do 4% w 1872 r. wartości ogólnej. Zakłady *rzeźnicze* przedstawiały 4% wartości ogólnej w 1872 r., największą była ich wartość w 1868 roku, 6% sumy ogólnej. Warsztaty *krawieckie* nabrały większej wartości stosunkowej, wynosiły bowiem ciągle 2% wartości ogólnej, w ostatnim roku zaś 3%. *Blacharze* ze swemi narzędziami i warsztatami zajmują ciągle to samo stanowisko, wyrażają bowiem 2% ogólnej wartości. Wielkie zmniejszenie dostrzegać się daje u *piekarzy*, ich zakłady z 6% w 1866 r. wartości ogólnej zeszyły do 2% w 1872 r. Zakłady *zegarmistrzowskie* przedstawiały prawie ciągle 2% wartości ogólnej. Zakłady *jubilerskie* z 3% w 1867 r. zeszyły do 2% w 1872 roku. Powiększyła się wartość stosunkowa zakładów *szycielskich* z $\frac{1}{10}$ % przyszyły do 1% sumy ogólnej. *Introligatorzy* pozostali na tej samej wysokości, przedstawiają 1% wartości ogólnej. Znaczne dosyć zmiany nastąpiły w wartości *magazynów mód*, przedstawiały one 4% w 1867 r. i zeszyły do 1% w 1872 z. Podobne zmiany nastąpiły także u *cieśli*, ich narzędzia i warsztaty przedstawiały 3% wartości ogólnej w 1868 r., następnie zmniejszyła się ich wartość do 1% w 1872. To samo dostrzegać się daje u *mularzy*, ich narzędzia wytwarzania przedstawiały 1% wartości ogólnej w 1869 r., w 1872 r. zaledwie 0,4 $\frac{1}{2}$ %. *Nożownicy* zeszyli z 2% w 1866 r. do 0,4% w 1872 r. To samo miało miejsce ze *złotnikami* z 2% w 1866 r. pozostało tylko 0,4% w 1872 r. Zmniejszenie znaczenia stosunkowego dostrzegać się daje u *siodlarzy*, ich warsztaty i narzędzia wynosiły prawie $\frac{1}{2}$ % w 1867 i 1868 r., w 1872 r. zaledwie 0,07%. Narzędzia *szkutatorów* wynosiły w 1867 r. 1% wartości ogólnej w 1872 r. zaledwie warte były 10 rubli. Wartość narzędzi najmniejsza była u *koszykarzy* i *siściarzy*, u pierwszych zeszyła ona w 1872 r. do 5 rubli, u drugich do 2 rubli. Wartość zakładów *cukierniczych* i *felczerkich* zeszyła w przeciągu czterech lat z 2% wartości ogólnej do 1%.

Jeżeli jeszcze raz zwrócimy się do ogólnego stanu rzemiosł w m. Warszawie, to z zebranego w niniejszych pięciu tablicach materiału, możemy przyjść do przekonania, że stan ten ciągle się pogorszał od 1866 r. aż do 1870 r. W 1871 r. widoczną jest zmiana ku lepszemu,

T A B L I

Wartość warsztatów, sprzętów i narzędzi	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
1. Drukarze	26.680	12,37	44.867	18,09
2. Stolarze	41.513	19,25	38.524	15,53
3. Młynarze	—	—	—	—
4. Litografi	6.704	3,11	6.114	2,46
5. Ślusarze	9.849	4,57	9.155	3,69
6. Szewcy	9.717	4,51	15.118	6,09
7. Kowale	12.005	5,57	10.178	4,10
8. Fotografii	3.880	1,80	10.530	4,24
9. Rzeźnicy	8.692	4,03	9.506	3,83
10. Krawcy	4.602	2,13	4.298	1,73
11. Blacharze	3.702	1,72	4.823	1,94
12. Piekarze	13.610	6,31	10.815	4,36
13. Stelmachy	1.390	0,64	1.555	0,63
14. Zegarmistrze	4.368	2,03	3.100	1,25
15. Jubilerzy	3.872	1,80	7.535	3,04
16. Tokarze	4.457	2,07	2.266	0,91
17. Farbiarze	1.863	0,86	2.694	1,09
18. Bronzownicy	—	—	—	—
19. Mydlarze	—	—	—	—
20. Fryzjerzy	244	0,11	1.201	0,48
21. Introligatorzy	2.091	0,97	1.834	0,74
22. Modniarki	2.287	1,06	9.585	3,86
23. Tkacze	—	—	—	—
24. Pasamonicy	—	—	—	—
25. Kamieniarze	2.032	0,94	2.128	0,86
26. Malarze	1.562	0,72	1.171	0,47
27. Cieśle	2.472	1,15	2.990	1,21
28. Mosięźnicy	2.465	1,14	5.743	2,32
29. Organmistrze	950	0,44	940	0,38
30. Bednarze	1.888	0,88	1.756	0,71
31. Lakiernicy	2.085	0,97	1.848	0,74
32. Szmuklerze	1.906	0,88	1.901	0,77
33. Giserzy	590	0,27	650	0,26
34. Kołodzieje	1.595	0,74	1.485	0,60
35. Kotlarze	1.363	0,63	1.328	0,54
36. Rękawicznicy	1.267	0,59	772	0,31
37. Kapelusznicy	757	0,35	336	0,14
38. Dekarze	—	—	135	0,05
39. Mularze	547	0,25	1.455	0,59
40. Nożownicy	3.455	1,60	1.235	0,50

C A 5.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
31.400	17,70	29.100	16,48	21.405	4,96	27.675	12,51
25.493	14,37	26.901	15,24	1.884	0,44	24.778	11,20
—	—	—	—	285.628	66,13	18.840	8,52
2.240	1,26	3.214	1,82	5.030	1,16	14.170	6,41
8.910	5,02	7.973	4,52	7.415	1,71	12.830	5,80
10.704	6,03	10.408	5,89	9.255	2,14	10.250	4,63
9.879	5,57	10.394	5,89	11.090	2,57	9.660	4,37
455	0,26	370	0,21	460	0,11	8.800	3,98
10.357	5,84	9.337	5,29	3.985	0,92	8.593	3,89
3.904	2,20	4.247	2,41	4.161	0,96	6.915	3,13
3.563	2,01	3.311	1,88	4.420	1,02	4.785	2,16
7.094	4,00	8.383	4,75	9.082	2,10	4.742	2,14
1.065	0,60	1.700	0,96	2.534	0,59	3.820	1,73
3.752	2,11	3.828	2,17	3.168	0,73	3.785	1,71
2.448	1,38	—	—	2.965	0,69	3.621	1,64
2.819	1,59	3.713	2,10	4.505	1,04	3.466	1,57
4.219	2,38	3.360	1,90	4.150	0,96	3.325	1,50
—	—	—	—	2.525	0,58	3.295	1,49
—	—	—	—	454	0,11	3.000	1,36
1.143	0,64	1.953	1,11	1.410	0,33	2.835	1,28
2.013	1,13	2.240	1,27	2.185	0,51	2.788	1,26
1.125	0,63	1.206	0,68	200	0,05	2.360	1,07
—	—	—	—	3.453	0,80	2.165	0,98
—	—	—	—	415	0,10	2.105	0,95
2.078	1,17	2.072	1,17	1.250	0,29	1.975	0,89
1.310	0,74	1.395	0,79	1.248	0,29	1.867	0,84
5.235	2,95	3.279	1,86	3.285	0,76	1.835	0,83
700	0,39	2.600	1,47	1.419	0,33	1.758	0,80
740	0,42	910	0,52	400	0,09	1.650	0,75
1.656	0,93	1.623	0,92	4.850	1,12	1.623	0,73
1.587	0,89	1.900	1,08	1.395	0,32	1.480	0,67
1.308	0,74	1.512	0,86	1.755	0,41	1.465	0,66
765	0,43	2.785	1,58	200	0,05	1.405	0,64
1.463	0,82	1.335	0,76	2.079	0,48	1.387	0,63
1.300	0,73	1.598	0,91	1.015	0,24	1.230	0,56
1.354	0,76	1.221	0,69	2.075	0,48	1.127	0,51
1.006	0,57	761	0,43	2.120	0,49	1.051	0,48
135	0,08	110	0,06	422	0,10	1.003	0,45
1.418	0,80	2.072	1,17	2.755	0,64	910	0,41
1.295	0,73	780	0,44	240	0,06	870	0,39

Wartość warsztatów, sprzętów i narzędzi	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
41. Złotnicy	3.670	1,70	1.014	0,41
42. Zduny	2.805	1,30	1.135	0,46
43. Pompierze	155	0,07	502	0,20
44. Studniarze	322	0,15	570	0,23
45. Pilnikarze	550	0,26	550	0,22
46. Powroźnicy	959	0,44	910	0,37
47. Czapnicy	364	0,17	516	0,21
48. Rymarze	974	0,45	512	0,21
49. Szcołkarze	144	0,07	1.447	0,58
50. Brukarze	670	0,31	535	0,22
51. Kuśnierze	341	0,16	389	0,16
52. Szklarze	—	—	710	0,29
53. Grawerzy	18	0,01	30	0,01
54. Tapicerzy	969	0,45	875	0,35
55. Puszkarze	230	0,11	365	0,15
56. Konwisarze	610	0,28	590	0,24
57. Siodlarze	643	0,30	3.420	1,38
58. Grzebieniarze	177	0,08	148	0,06
59. Rzeźbiarze	865	0,40	310	0,12
60. Gwoździarze	460	0,21	538	0,22
61. Ostrogarze	—	—	—	—
62. Szlifierze	55	0,03	35	0,01
63. Kopyciarze	104	0,05	104	0,04
64. Sztukatorzy	1.280	0,59	1.820	0,73
65. Koszykarze	14	0,01	11	—
66. Siciarze	23	0,01	7	—
67. Krześlarze	463	0,21	473	0,19
68. Piernikarze	1.392	0,65	1.157	0,47
69. Pozłotnicy	—	—	—	—
70. Parasolnicy	247	0,11	205	0,08
71. Curychterzy	50	0,02	206	0,08
72. Kamasznicy	20	0,01	30	0,01
73. Cukiernicy	4.800	2,23	4.692	1,89
74. Felcerzy	4.567	2,12	4.461	1,80
75. Pieczętarze	295	0,14	221	0,09
76. Opracowujący baweł.	938	0,43	—	—
	215.634	100	248.059	100
Bez młynarzy	215.634		248.059	
	1000		1150,32	

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
2.450	1,38	—	—	2.450	0,57	815	0,37
1.115	0,63	1.370	0,78	1.421	0,33	812	0,37
295	0,17	395	0,22	1.144	0,26	800	0,36
645	0,36	77	0,04				
300	0,17	—	—	300	0,07	750	0,34
600	0,34	470	0,27	1.109	0,26	715	0,32
666	0,38	—	—	934	0,22	696	0,31
966	0,54	1.020	0,58	622	0,14	668	0,30
570	0,32	407	0,23	275	0,06	645	0,29
565	0,32	405	0,23	675	0,15	620	0,28
355	0,20	650	0,37	1.060	0,25	609	0,28
739	0,42	2.031	1,15	1.272	0,29	495	0,22
25	0,01	270	0,15	1.370	0,32	485	0,22
695	0,39	576	0,33	228	0,05	454	0,21
300	0,17	670	0,38	45	0,01	300	0,14
160	0,09	160	0,09	—	—	256	0,12
2.561	1,44	2.125	1,20	102	0,02	165	0,07
143	0,08	115	0,07	247	0,06	144	0,07
535	0,30	246	0,14	150	0,03	135	0,06
474	0,27	474	0,27	104	0,02	111	0,05
—	—	—	—	—	—	75	0,03
25	0,01	25	0,01	40	0,01	75	0,03
117	0,07	114	0,06	15	—	65	0,03
60	0,03	10	0,01	5	—	10	—
35	0,02	14	0,01	35	0,01	5	—
6	—	2	—	3	—	2	—
938	0,53	1.033	0,59	—	—	—	—
880	0,50	905	0,51	—	—	—	—
—	—	359	0,20	—	—	—	—
375	0,21	290	0,16	—	—	—	—
208	0,12	213	0,12	—	—	—	—
150	0,08	105	0,06	—	—	—	—
1.880	1,06	2.520	1,43	—	—	—	—
2.324	1,31	1.927	1,09	—	—	—	—
315	0,18	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
177.405	100	176.569	100	431.894	100	221.146	100
177.405		176.569		146.266		202.306	
822,71		818,84		678,31		938,19	

najbardziej w liczbie ogólnej rzemieślników, która bardzo znacznie urosła i nawet przeszła liczbę z 1866 r. Co do wartości wyrobionych towarów i spotrzebowanych surowych materiałów, to polepszenie w 1871 r. nie jest tak znaczne, jednak zawsze bardzo widoczne. Przyczyną tego ogólnego polepszenia jest zapewne zmniejszenie przesądów dotyczących zajęcia rzemieślniczego i kierunek bardziej praktyczny i uutilitarny terażniejszej młodzieży.

STATYSTYKA PRZEMYSŁU FABRYCZNEGO.

Statystyka przemysłu fabrycznego przedstawia te same jeżeli nie większe trudności co i statystyka rzemiosł.

Pierwszą trudnością jest dokładne rozgraniczenie przemysłu fabrycznego od rzemiosł, albowiem przez użycie machin do szycia, ich zastosowanie do czynności produkcyjnej i przez robienie na skład nie na obstalunek przekształca się rzemiosło na fabrykę; takim np. sposobem powstały fabryki wyrobów stolarskich z poprzedniego rzemiosła stolarskiego. Drugą trudnością jest niedokładność podawanych wiadomości. Przekonano się ogólnie, że właściciele zakładów przemysłowych nie podają nigdy dokładnie wysokości swego obrotu fabrycznego. Obawiają się naprzód zachwiania kredytu, przez sumienne wykazanie stanu majątkowego, a następnie lękają się, żeby podane przez nich wiadomości, nie posłużyły później do jakich celów fiskalnych i podatkowych.

Co rok każdy zakład fabryczny, położony w obrębie miasta, na drukach przysłanych przez Magistrat, podaje żądane przez ostatni wiadomości statystyczne i na tych najdokładniejszych stosunkowo i oficjalnych wiadomościach, oparliśmy nasze obliczenia.

Wiadomości zebrane od zakładów pojedynczych, grupują się w Magistracie, w kategorie następujące: a) fabryki wyrobów wełnianych; b) fab. wyrobów bawełnianych; c) fab. wyrobów jedwabnych i półjedwabnych; d) fab. wyrobów lnianych i konopnych; e) fab. przerabiające

plody roślinne; f) fab. przerabiające plody zwierzęce i nakoniec g) fab. przerabiające plody kruszcowe ziemi.

Dla skrócenia tego podziału, połączyliśmy cztery pierwsze kategorie do jednej „fabryk wyrobów tkackich,“ albowiem i tak kategoria czwarta: fabryk wyrobów lnianych i konopnych nie ma w Warszawie reprezentanta, nie ma bowiem fabryki kwalifikującej się do tego działu. Pozostały zatem tylko cztery kategorie: fabryki wyrobów tkackich, oraz przerabiające plody roślinne, zwierzęce i kruszcowe ziemi.

Ten podział pomimo swojej jasności, przedstawia jednakże pewne trudności, tak np. niektóre fabryki mogą być jednocześnie zaliczone do dwóch kategorii; to ma miejsce z fabrykami perfum i mydła pachnącego, bo mogą one tak dobrze być zaliczone do fabryk przerabiających plody roślinne, jak i do fabryk przerabiających plody zwierzęce.

Z podawanych wiadomości, najważniejsze odnoszą się do ilości zakładów przemysłowych, ilości zajętych robotników i wartości produkcji rocznej. Wiadomości dotyczące ostatniej kategorii, może są najnie dokładniejszymi jednak wartość stosunkowa wiadomości z każdego roku, jest ta sama, przeto dają dobry materiał do uwag porównawczych.

Każdej z czterech kategorii fabryk, przypatrzymy się pod temi trzema ważnymi względami: ilości zakładów, ilości zajętych robotników i wartości produkcji rocznej.

I. Fabryki wyrobów tkackich.

Do fabryk wyrobów tkackich zaliczono: fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, jedwabnych i półjedwabnych, lnianych i konopnych (patrz tablicę 6-stą). Widzimy naprzód, że fabryk *wyrobów lnianych i konopnych* nie było w Warszawie, fabryki zaś *jedwabne i półjedwabne* w 1871 r. ustały; wyrabiały bowiem trochę taśm jedwabnych i innych wyrobów, ale ilość tak małą, że to zajęcie zaliczono do rzemiosł. Pomiędzy zakładami fabrycznymi, przeważają liczbą *fabryki wyrobów bawełnianych* i chociaż ich w ostatnim 1871 r. było mniej niż w 1866 r., jednak znaczenie ich stosunkowo powiększyło się z 65% do 83%; pochodzi to stąd, że liczba ogólna fabryk wyrobów tkackich w tym roku, zmniejszyła się o 33%; w roku przedostatnim 1870 r. liczba fabryk wynosiła zaledwie 53%, t. j. prawie połowę liczby 1866 r.

Przypatrując się ilości zajętych robotników, znajdujemy w pierwszych pięciu latach przewagę po stronie fabryk *wyrobów bawełnianych*, tak, że znaczenie ich stosunkowe dochodziło 78% liczby ogólnej

w r. 1868. W ostatnim 1871 r. nagle zmienia się stosunek dotychczasowy i przewaga od fabryk *wyrobów bawełnianych* przechodzi do fabryk *wyrobów wełnianych*, których to ostatnich znaczenie stosunkowe dochodzi 67% przy tylko 33% liczby ogólnej dla fabryk pierwszego rodzaju. Najmniejszą była liczba zajętych robotników w fabrykach *wyrobów wełnianych* w 1868 r., 10%, kiedy przeciwnie najwięcej liczyły ich fabryki *wyrobów bawełnianych*: 78% liczby ogólnej.

Fabryki *wyrobów jedwabnych i półjedwabnych*, które w 1871 r. przestały istnieć, liczyły w 1868 r. 12% liczby ogólnej robotników.

Liczba ogólna robotników zajętych w fabrykach całej tej kategorii ciągle się zmniejszała aż do 1870 r., w którym zeszła na 39% liczby z 1866 r., w ostatnim 1871 r. stosunek trochę się poprawił, jednak zawsze był o 33% niższy niż w 1866 r. podobnie jak to znaleźliśmy przy liczbie ogólnej fabryk.

Największą stosunkowo wartość roczną produkcji, miały fabryki *wyrobów bawełnianych* w 1866, 1868 i 1869 latach, w pozostałych trzech latach przewaga była po stronie fabryk *wyrobów wełnianych*. Dla tych ostatnich największą wartość stosunkową miała produkcja 1871 r. wynosząca 73% liczby ogólnej; najmniejszą była w 1868 r. bo wynosiła tylko 13%. Dla *wyrobów bawełnianych* najlepszą była produkcja 1866 r. wynosząca 65%, najmniejszą z 1871 r., bo tylko 27% wartości ogólnej. *Wyroby jedwabne i półjedwabne* osiągały swoją produkcją 22% produkcji ogólnej w latach 1866 i 1868.

Wartość produkcji rocznej dla całej kategorii fabryk ciągle się zmniejszała aż do 1869 r. i to zmniejszenie wynosi 63% wartości z roku pierwszego. W ostatnich dwóch latach, stosunek trochę się poprawił, jednak o 22% nie osiągnął wysokości z 1866 r.

Widzimy zatem, że przemysł tkacki nie bardzo się rozwinął w Warszawie, a niewiele można liczyć na jego przyszły wzrost w tém mieście.

II. Fabryki przerabiające płody roślinne.

Zestawiliśmy naprzód ilość zakładów fabrycznych, należących do tej kategorii i podzielonych na 36 rodzajai. (Tablica 7-ma). Widzimy, że nie wszystkie rodzaje mają swych przedstawicieli w każdym roku, a to z powodu trudności rozklasyfikowania pojedynczych fabryk i różnorodności tej klasyfikacji w każdym roku pojedynczym. Ułożyliśmy tablicę podług stosunkowego znaczenia rodzajai fabryk w 1871 r.

T A B L I

Fabryki wyrobów tkackich	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
Ilość zakładów fabrycznych				
1. Fabr. wyr. wełnianych	2	4,65	2	5,—
2. „ bawełnian.	28	65,12	27	67,50
3. „ jedwabnych i półjedwab.	13	30,23	11	27,50
4. „ lnianych i konopnych .	—	—	—	—
Razem . .	43	100	40	100
	100		93,02	
Ilość robotników.				
1. Fabr. wyr. wełnianych	34	26,56	39	34,51
2. „ bawełnian.	81	63,28	63	55,75
3. „ jedwabnych i półjedwab.	13	10,16	11	9,73
4. „ lnianych i konopnych .	—	—	—	—
Razem . .	128	100	113	100
	100		88,28	
Wartość produkcji rocznej w rublach				
1. Fabr. wyr. wełnianych	10.250	12,67	53.520	50,52
2. „ bawełnian.	52.441	64,84	36.569	34,52
3. „ jedwabnych i półjedwab.	18.185	22,49	15.852	14,96
4. „ lnianych i konopnych .	—	—	—	—
Razem . .	80.876	100	105.941	100
	1000		1.309,92	

C A 6.

	1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
	L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
	3	9,38	2	7,41	3	13,04	5	17,24
	22	68,75	20	74,07	15	65,22	24	82,76
	7	21,87	5	18,52	5	21,74	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	32	100	27	100	23	100	29	100
	74,42		62,79		53,49		67,44	
	6	10,34	12	22,22	19	38,—	58	67,44
	45	77,59	37	68,52	26	52,—	28	32,56
	7	12,07	5	9,26	5	10,—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	58	100	54	100	50	100	86	100
	45,31		42,19		39,06		67,19	
	4.546	13,46	8.798	29,06	19.400	48,56	46.030	72,59
	21.667	64,17	16.373	54,09	15.550	38,92	17.380	27,41
	7.550	22,86	5.100	16,85	5.000	12,52	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	38.763	100	30.271	100	39.950	100	63.410	100
	417,47		374,29		493,97		784,04	

T A B L I

Fabryki przerabiające plody roślinne	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
Ilość zakładów fabrycznych.				
1. Wiatraki	56	31,11	57	32,39
2. Browary	19	10,56	18	10,23
3. Dystylarnie	13	7,22	13	7,39
4. Fabryk powozów	22	12,22	22	12,50
5. F. wyr. tabaczknych	10	5,56	14	7,95
6. F. fortepianów	8	4,44	5	2,84
7. F. krochmalu	9	5,—	8	4,55
8. F. kwiatów	6	3,33	8	4,55
9. F. wyr. stolarskich	—	—	1	0,57
10. Młynów konnych	—	—	—	—
11. „ parowych	2	1,11	3	1,70
12. F. cykorji	2	1,11	2	1,14
13. F. octu	4	2,22	5	2,84
14. F. czekolady	—	—	—	—
15. F. farbki do bielizny	—	—	—	—
16. F. karmelków angielsk.	—	—	—	—
17. Piekarń parowych	—	—	—	—
18. Olejarni	—	—	—	—
19. F. musztardy	—	—	—	—
20. F. obić papierowych	4	2,22	2	1,14
21. F. laku	1	0,56	1	0,57
22. F. tektury	2	1,11	2	1,14
23. Warzelni miodu	1	0,56	1	0,57
24. F. korków	1	0,56	1	0,57
25. F. papieru kolorow.	1	0,56	1	0,57
26. F. rżnięcia fornierów	—	—	—	—
27. F. bilardów	—	—	—	—
28. F. szuwaksu	1	0,56	1	0,57
29. F. guzików patentow.	1	0,56	1	0,57
30. F. perfum	1	0,56	1	0,57
31. F. ram złoconych	11	6,11	4	2,27
32. F. zapalek chemicz.	2	1,11	1	0,57
33. F. gwoź. dr. do butów	—	—	—	—
34. F. ceraty	1	0,56	1	0,57
35. F. posadzek	2	1,11	3	1,70
36. F. Kapeluszy słom.	—	—	—	—
Razem	180	100	176	100
	100		97,78	

C A 7.

	1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
	L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
57	33,33	44	26,51	40	31,25	42	25,30	
14	8,19	17	10,24	12	9,38	16	9,64	
15	8,77	14	8,43	15	11,72	13	7,83	
19	11,11	16	9,64	13	10,16	13	7,83	
14	8,19	12	7,23	13	10,16	12	7,23	
6	3,51	5	3,01	3	2,34	11	6,63	
8	4,68	6	3,61	3	2,34	7	4,22	
7	4,09	6	3,61	—	—	6	3,61	
1	0,58	2	1,21	3	2,34	5	3,01	
—	—	9	5,42	4	3,13	5	3,01	
3	1,75	3	1,81	3	2,34	3	1,81	
2	1,17	2	1,21	3	2,34	3	1,81	
3	1,75	7	4,22	2	1,56	3	1,81	
—	—	—	—	—	—	3	1,81	
—	—	2	1,21	—	—	3	1,81	
—	—	—	—	—	—	3	1,81	
1	0,58	—	—	1	0,78	2	1,21	
1	0,58	1	0,60	2	1,56	2	1,21	
1	0,58	—	—	1	0,78	2	1,21	
2	1,17	2	1,21	2	1,56	2	1,21	
1	0,58	1	0,60	—	—	2	1,21	
2	1,17	2	1,21	—	—	2	1,21	
1	0,58	1	0,60	1	0,78	1	0,60	
1	0,58	1	0,60	1	0,78	1	0,60	
1	0,58	1	0,60	1	0,78	1	0,60	
—	—	—	—	—	—	1	0,60	
—	—	—	—	—	—	1	0,60	
1	0,58	1	0,60	—	—	1	0,60	
1	0,58	1	0,60	1	0,78	—	—	
1	0,58	1	0,60	—	—	—	—	
3	1,75	4	2,41	3	2,34	—	—	
1	0,58	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1	0,78	—	—	
1	0,58	1	0,60	—	—	—	—	
3	1,75	2	1,21	—	—	—	—	
—	—	2	1,21	—	—	—	—	
171	100	166	100	128	100	166	100	
95		92,22		71,11		92,22		

T A B L I

Fabryki przerabiające płody roślinne	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
Ilość robotników.				
1. F. wyrobów tabaczknych . . .	1.460	52,14	1.561	55,53
2. F. powozów	223	7,96	163	5,80
3. Młyny parowe	244	8,71	199	7,08
4. Browary	215	7,68	244	8,68
5. Dystylarnie	84	3,—	82	2,92
6. F. wyrobów stolarskich . . .	—	—	(²)	—
7. F. fortepianów	69	2,46	66	2,35
8. F. papieru kolorowego . . .	(¹)	—	(²)	—
9. Wiatraki	83	2,96	92	3,27
10. F. cykorji	63	2,25	26	0,92
11. F. obić papierowych	84	3,—	59	2,10
12. Piekarnie parowe	—	—	—	—
13. Olejarnie	—	—	—	—
14. F. krochmalu	26	0,93	23	0,82
15. Młyny konne	—	—	—	—
16. F. czekolady	—	—	—	—
17. F. korków	(¹)	—	(²)	—
18. F. tektury	(¹)	—	5	0,18
19. F. kwiatów	23	0,82	68	2,42
20. Warzelnie miodu	(¹)	—	(²)	—
21. F. octu	9	0,32	12	0,43
22. F. laku	(¹)	—	(²)	—
23. F. farbki do bielizny	—	—	—	—
24. F. rżnięcia fornierów	—	—	—	—
25. F. karmelków angielskich . .	—	—	—	—
26. F. musztardy	—	—	—	—
27. F. bilardów	—	—	—	—
28. F. szuwaksu	(¹)	—	(²)	—
29. F. gwoździ drewn. do butów .	—	—	—	—
30. F. guzików patentowanych . .	94	3,36	(²)	—
31. F. ram złożonych	(¹)	—	9	0,32
32. F. posadzek	29	1,04	38	1,35
33. F. kapeluszy słomkowych . .	—	—	—	—
34. F. ceraty	(¹)	—	(²)	—
35. F. perfum	6	0,21	(²)	—
36. F. zapalek chemicznych . . .	22	0,79	(²)	—
(¹) Dla 8 kategorii 1866 r. ozn. (¹)	66	2,36	—	—
(²) „ 10 „ 1867 r. „ (²)	—	—	164	5,83
(³) „ 13 „ 1868 r. „ (³)	—	—	—	—
Razem	2.800	100	2.811	100
	1.000		1.003,93	

C A S.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
1.644	58,42	1.332	56,58	1.418	59,36	1.436	57,37
195	6,93	188	7,99	225	9,42	236	9,43
246	8,74	139	5,90	207	8,66	190	7,59
155	5,51	171	7,26	155	6,49	184	7,35
85	3,02	78	3,31	67	2,80	70	2,80
(³)	—	23	0,98	39	1,63	58	2,32
44	1,56	40	1,70	48	2,01	55	2,20
(³)	—	17	0,72	28	1,17	43	1,72
74	2,63	44	1,87	40	1,67	42	1,68
21	0,75	28	1,19	30	1,26	33	1,32
26	0,92	23	0,98	23	0,96	30	1,19
(³)	—	—	—	4	0,17	25	1,—
(³)	—	3	0,13	7	0,29	24	0,96
22	0,78	16	0,68	10	0,42	17	0,68
—	—	21	0,89	4	0,17	8	0,32
—	—	—	—	—	—	6	0,24
(³)	—	7	0,30	3	0,13	6	0,24
6	0,21	6	0,26	—	—	6	0,24
52	1,85	25	1,06	—	—	6	0,24
(³)	—	2	0,09	3	0,13	5	0,20
5	0,18	17	0,72	3	0,13	4	0,16
(³)	—	2	0,09	—	—	4	0,16
—	—	5	0,21	—	—	3	0,12
—	—	—	—	—	—	3	0,12
(³)	—	—	—	—	—	3	0,12
—	—	—	—	2	0,08	2	0,08
(³)	—	3	0,13	—	—	2	0,08
—	—	—	—	17	0,71	—	—
(³)	—	94	3,99	44	1,84	—	—
15	0,53	13	0,55	12	0,50	—	—
34	1,21	25	1,06	—	—	—	—
—	—	12	0,51	—	—	—	—
(³)	—	5	0,21	—	—	—	—
(³)	—	15	0,64	—	—	—	—
(³)	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
190	6,75	—	—	—	—	—	—
2.814	100	2.354	100	2.389	100	2.503	100
1.005		840,71		853,21		893,93	

Rys statystyki.

lecz ośmiu rodzaj fabryk nie podały wykazy w tym roku; pochodzi to stąd, że np. fabryki guzików patentowanych zaliczono do fabryk guzików metalowych, należących do IV-jej kategorii fabryk, fabryki perfum zwykle są połączone z wyrobem mydła pachnącego i dla tego zaliczono je do III-jej kategorii fabryk (przerabiających płody zwierzęce), fabryki ram złożonych, zaliczono do rzemiosła pozłotników, zapalek chemicznych do wyrobów chemicznych (IV), fabryki posadzek zaliczono następnie do fabryk wyrobów stolarskich, fabryki kapeluszy słomkowych połączone z fabrykami sztucznych kwiatów i t. p. Ale pomimo to, znaleźć można niektóre opuszczenia w latach pojedynczych, tak np. kiedy w 1869 r. podane są osobno fabryki kwiatów i kapeluszy słomkowych, nie ma ani jednych, ani drugich w następnym 1870 r., piekarnia parowa opuszczona w 1869 r., fabryki laku, tektury i szuwaksu w 1870 r., fabryka musztardy w 1869 roku, w 1870 r. pojawia się wyjątkowo fabryka gwoździ drewnianych do butów i t. p.

Największą jest liczba *wiatraków*, która jednak od 1869 r. się zmniejszała, może w skutek oddzielenia od wiatraków *młynów konnych*, w ostatnich trzech latach. Po wiatrakach idą *browary*, było ich najwięcej bo w 1866 r. 11% liczby ogólnej, najmniej w 1868 r. bo 8%. Trzecie miejsce zajmują *dystylarnie*, było ich 12% liczby ogólnej 1870 r. Na czwartém miejscu znajdują się *fabryki powozów*, było ich stosunkowo najwięcej w 1867 r., prawie 13% liczby ogólnej fabryk; od tego czasu liczba ich ciągle się zmniejszała. Następują *fabryki wyrobów tabaczkowych*, których liczba ciągle wzrastała do 1868 r., wynosiła w tym roku 8% liczby ogólnej fabryk, od tego czasu liczba tych fabryk trochę się zmniejszała. *Fabryki fortepianów* ciągle liczebnie się zmniejszały aż do 1870 r., w tym roku wynosiły 2% liczby ogólnej, w ostatnim 1871 r. liczba ich nagle podskoczyła aż do 7% wartości stosunkowej. Ten sam los w mniejszych trochę rozmiarach spotkał *fabryki krochmalu*, z 5% w 1866 r. zeszły do 2% w 1870 r., by znowu powiększyć się liczebnie w 1871 r. do 4%. *Fabryki kwiatów* wynosiły liczebnie w latach: 1868, 1869 i 1871, 4% liczby ogólnej fabryk, przy 5% w 1867 r. Zwiększyła się liczba *fabryk wyrobów stolarskich*, może być w skutek zaliczenia do nich fabryk posadzek w dwóch latach ostatnich; wynosiły te fabryki początkowo niespełna 1%, w ostatnim zaś roku 3% liczby ogólnej fabryk. *Młynów parowych* znaczenie było około 2% liczby ogólnej. *Fabryki cykorji* nabrały w dwóch latach ostatnich większego znaczenia, z 1% doszły 2%. *Fabryk octu* najwięcej było w 1869 r. wynosiły natenczas 4% liczby ogólnej, przed tym rokiem i po nim, znaczenie to było mniejsze. W ostatnim 1871 r. pojawiły

się *nowe fabryki*: czekolady, karmelków angielskich, rznięcia fornirów i bilardów. Zmniejszyła się liczba fabryk *obić papierowych* o połowę z 2% zeszyły na 1%. *Fabryk ram złoconych* było w 1866 r. 6% liczby ogólnej, następnie ciągle było ich mniej, tak, że wynosiły w 1870 r. 2% liczby ogólnej.

W ogólności liczba fabryk przerabiających płody roślinne, ciągle się zmniejszała, aż do 1870 r. Zmniejszenie to wynosi 29% liczby z 1866 roku, w ostatnim 1871 r. polepszył się trochę stosunek, jednak o 8% nie dosięgnął liczby z 1866 r.

Na tablicy 8-ój uporządkowaliśmy fabryki przerabiające płody roślinne, podług zmniejszającej się liczby robotników przy nich zajętych w ostatnim 1871 r. Więcej niż połowę wszystkich robotników zajmują *fabryki wyrobów tabaczknych*, które zatrudniały w 1871 roku 57% liczby ogólnej. Liczba pracujących co rok się powiększała i doszła w 1870 r. do 59% wartości stosunkowej. Drugie miejsce zajmują *fabryki powozów*, które coraz większą liczbę robotników zatrudniały, od 6% w 1867 r. doszły w 1871 r. do 9% liczby ogólnej. Na trzecim miejscu znajdują się *młyny parowe*, zatrudniające 8% wszystkich robotników; ten stosunek dosięgał 9% w 1866, 1868 i 1870 latach, przy tylko 6% w 1869 r. Następują *browary*, które dają zajęcia 7% wszystkich robotników w 1869 i 1871 latach, najwięcej zatrudniały w 1867 r., bo 9%, najmniej w następnym 1868 i 1870 r. tylko 6%. *Dystylarnie* zajmowały ciągle 3% liczby ogólnej robotników, podobnie *fabryki fortepianów* ciągle 2%. *Wiatraki* przez trzy pierwsze lata dawały zajęcia 3% ogólniej liczby robotników, w trzech ostatnich tylko 2%. Działalność *fabryk cykorji* z 1866 na 1867 r. zmniejszyła się o połowę z 2% na 1% liczby ogólnej robotników, i pozostała do końca przy 1%. Podobnie zmniejszyła się działalność *fabryk obiń papierowych*, w 1866 r. zajmowały 3% robotników, w 1867 roku 2%, a w pozostałych po 1%. *Fabryki krochmalu* zajmowały prawie ciągle 1%, za wyjątkiem 1870 r., w którym zajętych było mniej niż 1/2% liczby ogólnej robotników. Zmianom rozmaitym ulegały szczególnie *fabryki kwiatów*, tak np. było w nich pracujących robotników 2 1/2% liczby ogólnej w 1867 r., 2% w 1868 r., 1% w 1866 i 1869 r., a nakoniec ledwie 1/4% w 1871 r. Podobnie *fabryki guzików patentowanych*, zajmowały 4% liczby ogólnej robotników w 1869 roku, 3% w 1866 i 2% w 1870 r. *Fabryki posadzek* zajmowały przez cztery lata po 1% liczby ogólnej robotników.

W wykazach Magistratu połączone zostały w trzech pierwszych latach mniejsze fabryki do jednej sumy ogólnej i takich 8 kategorii małych

fabryk z 1866 r. zajmowały 2% liczby ogólnej robotników, 10 kategorii z 1867 r.—6% i nakoniec 13 kategorii z 1868 r.—7%.

W liczbie ogólnej robotników, zajętych przy fabrykach przerabiających płody roślinne, widoczne małe powiększenie w dwóch pierwszych latach, po tem następuje największe zmniejszenie w 1869 r. wynoszące 16% wysokości z 1866 r., ostatnie dwa lata przedstawiają znowu stopniowe powiększenie, chociaż liczba ogólna z 1871 r. nie dosięga o 11% wysokości z 1866 r.

Wartość produkcji rocznej fabryk przerabiających płody roślinne, zestawiliśmy na tablicy 9-jej. Największą liczebnie była produkcja *wyrobów tabaczknych*, która co rok stosunkowo wzrastała aż do 1869 roku i była następująca: 1866 r. przedstawiał 33%, 1867 r. 35%, 1868 r. 40% i 1869 r. 41% produkcji ogólnej; od 1869 r. zmniejsza się znaczenie stosunkowe fabryk wyrobów tabaczknych i wynosiło 38% w 1870 r. i 35% w 1871 r. Drugą podług wielkości była produkcja *młynów parowych*, która jednakże ulegała dosyć wielkim zmianom; najznaczniejszą była stosunkowo w 1867 r., wynosiła bowiem 32% wartości ogólnej, najmniejszą w 1869 r., bo tylko dosięgała 16% produkcji rocznej, spadła zatem o połowę w swoim znaczeniu, następnie znowu się podniosła do 23% w 1871 r. Na trzecim miejscu znajdują się *dystrykarnie*, których znaczenie ciągle rosło, aż do 1870 r., z 11% doszło do 18%, w ostatnim 1871 r. wynosiło trochę mniej, bo 17% produkcji ogólnej. Następnie największe znaczenie miały *browary*, ich produkcja z 11% w 1866 r. zeszła na 8½% w 1868 r., następnie w 1869 r. wzniosła się do największego znaczenia stosunkowego, bo wynosiła 12½% produkcji ogólnej, lecz nie utrzymała się na tej wysokości i zeszła na 9% w 1870 r. i 10½% w 1871 r. *Fabryk powozów* zmniejszyła się trochę produkcja roczna, wynosiła 3% w 1866 r., następnie po 2% w 1867 i 1868 r. i w trzech ostatnich latach po 2½%. *Olejarnie* nabrały trochę większego znaczenia z 1% w 1869 i 1870 r. doszły 2% w 1871 r. Produkcja *wiatraków* ciągle się stosunkowo zmniejszała, wynosiła po 5% w 1866 i 1867 r., 3% w 1868 r. i po 2% produkcji ogólnej w trzech latach ostatnich. Produkcja *fabryk cykorji* wynosiła po ½% w 1867 i 1868 r. w pozostałych dosięgała 1% produkcji rocznej ogólnej. Fabryki *obic papierowych i fortepianów* wytwarzały rocznie prawie zawsze po 1% wartości ogólnej. Produkcja fabryk *wyrobów stolarskich* doszła w ostatnim 1871 r. do prawie 1% wysokości produkcji rocznej ogólnej. Produkcja *fabryk octu* wynosiła najwięcej w 1871 r., prawie ½%, najmniej zaś w 1868 r. bo tylko 0,16%. Produkcja *fabryk krochmalu* przeciwnie ciągle się zmniejsza-

ła, wynosząc prawie 1% produkcji ogólnej w 1866 r. doszła do $\frac{1}{4}$ % w 1871 r. Produkcja *fabryk kwiatów* podobnie się zmniejszała z 0,34% w 1867 r. doszła do 0,03% w 1871 r. Produkcja *fabryk guzików patentowanych* wynosiła po 1% w 1866 i w 1869 r. Produkcja *fabryk posadzek* w trzech pierwszych latach ciągle się powiększała (0,23%—0,25%—0,37%) w 1869 r. znowu się zmniejszyła na 0,30%. Produkcja ośmiu kategorii małych fabryk w 1866 r. wynosiła 1% produkcji ogólnej, 10 kategorii małych fabryk w 1867 r. 2% i na koniec 13 kategorii z 1868 r.— $3\frac{1}{2}$ %.

Przypatrując się liczbie ogólnej produkcji rocznej, znajdujemy w 1867 i 1868 r. powiększenie w stosunku do 1866 r., 1869 r. przedstawia jedynie zmniejszenie o 9%, dwa lata ostatnie znowu przenoszą liczbą ogólną produkcją z 1866 r.

III. Fabryki przerabiające płody zwierzęce.

Fabryki przerabiające płody zwierzęce, tworzą trzeci wielki dział zakładów fabrycznych. Na tablicy 10-jej zestawiliśmy te fabryki, różniąc liczbę zakładów, liczbę zajętych robotników i wartość produkcji rocznej.

W ilości zakładów przemysłowych pierwsze miejsce zajmują *garbarnie*, chociaż ich liczba co rok się zmniejszała i znaczenie stosunkowo z 52% w 1866 r. zeszło na 45% w 1869 r., dwa lata ostatnie przedstawiają powiększenie tego znaczenia, wynosiło ono bowiem 54% w 1870 r. i 48% w 1871 r. Drugie miejsce zajmują *bialoskórnie*. Wynosiły one 25% liczby ogólnej 1869 r., po 23% w 1866 i 1868 r., 22% w 1867 r.; dwa lata ostatnie przedstawiają zmniejszenie tego znaczenia na 19% w 1870 r. i 17% w 1871 r. Na miejscu trzecim znajdują się *fabryki świec i mydła*. Było ich najwięcej w 1869 r., bo 16% liczby ogólnej, następnie najwięcej w 1870 r.—14%, w 1871 r. 12%, daleko mniej w latach pierwszych, 6% w 1866 r. i po 7% w 1867 i 1868 r. *Fabryk kleju* było najwięcej w ostatnim 1871 r., albowiem 12% liczby ogólnej, po 9% było ich w latach: 1867, 1868 i 1869 i na koniec po 8% w 1866 i 1870 r. Podobnie najwięcej było *fabryk mydła pachnącego i perfum* w ostatnim 1871 r. bo 7% liczby ogólnej, w poprzednim 1870 r. 5% i na koniec w czterech latach 1866 do 1869 włącznie, po 2% liczby ogólnej. Liczba ogólna fabryk tej grupy ciągle się zmniejszała aż do 1870 r., w którym była najniższą,

T A B L I

Fabryki przerabiające płody roślinne	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
Wartość produkcji rocznej w rublach				
1. F. wyrobów tabaczknych . . .	1.776.256	32,76	2.041.581	34,53
2. Młyny parowe	1.639.408	30,24	1.870.870	31,65
3. Dystylarnie	602.191	11,11	633.585	10,72
4. Browary	597.707	11,02	606.552	10,26
5. F. powozów	150.810	2,78	104.600	1,77
6. Piekarnie parowe	—	—	—	—
7. Olejarnie	—	—	—	—
8. Wiatraki	269.140	4,96	311.991	5,28
9. F. cykorji	49.500	0,91	26.200	0,44
10. F. obić papierowych	67.177	1,24	47.000	0,80
11. F. fortepianów	69.270	1,11	59.770	1,01
12. F. wyrobów stolarskich . . .	—	—	(²)	—
13. Młyny konne	—	—	—	—
14. F. octu	18.230	0,34	23.427	0,40
15. F. czekolady	—	—	—	—
16. F. krochmalu	31.062	0,57	22.821	0,39
17. F. papieru kolorowego . . .	(¹)	—	(²)	—
18. Warzelnie miodu	(¹)	—	(²)	—
19. F. korków	(¹)	—	(²)	—
20. F. laku	(¹)	—	(²)	—
21. F. tektury	(¹)	—	2.300	0,04
22. F. farbki do bielizny	—	—	—	—
23. F. rznienia fornierów	—	—	—	—
24. F. karmelków angielskich . .	—	—	—	—
25. F. kwiatów	7.750	0,14	20.200	0,34
26. F. bilardów	—	—	—	—
27. F. szuwaksu	(¹)	—	(²)	—
28. F. musztardy	—	—	—	—
29. F. guzików patentowanych . .	50.000	0,92	(²)	—
30. F. ram złożonych	(¹)	—	12.793	0,22
31. F. gwoździ drewn. do butów . .	—	—	—	—
32. F. kapeluszy słomkowych . .	—	—	—	—
33. F. posadzek	12.600	0,23	14.560	0,25
34. F. pachnideł	30.000	0,55	(²)	—
35. F. ceraty	(¹)	—	(²)	—
36. F. zapatek chemicznych	4.000	0,07	(²)	—
(¹) Dla 8 kategorij 1866 r. ozn. (¹)	55.983	1,03	—	—
(²) „ 10 „ 1867 r. „ (²)	—	—	113.700	1,92
(³) „ 13 „ 1868 r. „ (³)	—	—	—	—
Razem	5.422.084	100	5.911.950	100
	1.000		1090,35	

C A 9.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
2.331.042	39,80	1.999.828	40,65	2.048.056	37,73	2.000.668	35,22
1.516.672	25,89	791.185	16,08	1.291.802	23,80	1.331.187	23,43
751.380	12,83	836.932	17,01	968.409	17,84	979.600	17,24
497.358	8,49	612.418	12,45	494.100	9,10	597.055	10,51
116.950	2,—	123.125	2,50	135.470	2,50	132.930	2,34
(³)	—	—	—	45.000	0,83	120.000	2,11
(³)	—	66.420	1,35	53.520	0,99	92.200	1,62
201.146	3,43	94.320	1,92	88.900	1,64	86.200	1,52
28.000	0,48	42.100	0,86	53.850	0,99	62.500	1,10
60.000	1,02	44.000	0,89	43.500	0,80	52.000	0,92
65.470	1,12	50.050	1,02	64.050	1,18	50.450	0,89
(³)	—	19.630	0,40	31.000	0,57	46.000	0,81
—	—	51.920	1,06	12.000	0,22	29.200	0,51
9.560	0,16	20.300	0,41	24.000	0,44	26.300	0,46
—	—	—	—	—	—	19.000	0,33
28.362	0,48	21.303	0,43	20.770	0,38	13.280	0,23
(³)	—	10.000	0,20	12.000	0,22	12.600	0,22
(³)	—	2.250	0,05	5.000	0,09	9.750	0,17
(³)	—	3.500	0,07	1.000	0,02	3.000	0,05
(³)	—	900	0,02	—	—	3.000	0,05
3.000	0,05	4.740	0,10	—	—	2.700	0,05
—	—	5.349	0,11	—	—	2.350	0,04
—	—	—	—	—	—	2.200	0,04
—	—	—	—	—	—	2.200	0,04
13.400	0,23	8.500	0,17	—	—	1.800	0,03
—	—	—	—	—	—	1.000	0,02
(³)	—	1.800	0,04	—	—	900	0,02
(³)	—	—	—	280	0,01	700	0,01
(³)	—	50.000	1,02	25.000	0,46	—	—
10.206	0,17	7.991	0,16	9.000	0,17	—	—
—	—	—	—	2.100	0,04	—	—
—	—	8.000	0,16	—	—	—	—
21.650	0,37	14.600	0,30	—	—	—	—
(³)	—	20.200	0,41	—	—	—	—
(³)	—	7.760	0,16	—	—	—	—
(³)	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
203.411	3,47	—	—	—	—	—	—
5.857.607	100	4.919.121	100	5.428.807	100	5.680.770	100
1080,32		907,24		1001,24		1047,71	

T A B L I

Fabryki przerabiające płody zwierzęce	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
Ilość zakładów fabrycznych				
1. Garbarni	25	52,08	22	48,89
2. Białoskórni	11	22,92	10	22,22
3. F. świec i mydła	3	6,25	3	6,67
4. F. kleju	4	8,33	4	8,89
5. F. mydła pachn. i perf.	1	2,08	1	2,22
6. F. strun	—	—	—	—
7. F. skór lakierowanych	1	2,08	1	2,22
8. F. świec łojowych	3	6,25	4	8,89
Razem	48	100	45	100
	100		93,75	
Ilość robotników.				
1. Garbarnie	639	73,96	548	70,98
2. F. świec i mydła	135	15,63	126	16,32
3. Białoskórnie	40	4,63	29	3,76
4. F. kleju	25	2,89	41	5,31
5. F. mydła pachn. i perf.	6	0,69	2	0,26
6. F. strun	—	—	—	—
7. F. skór lakierowanych	2	0,23	2	0,26
8. F. świec łojowych	17	1,97	24	3,11
Razem	864	100	772	100
	100		89,35	
Wartość produkcji rocznej w rublach				
1. Garbarnie	1.450.420	68,35	1.319.607	64,33
2. F. świec i mydła	523.950	24,69	543.182	26,48
3. F. mydła pachn. i perf.	15.000	0,71	2.100	0,10
4. Białoskórnie	30.668	1,45	27.000	1,32
5. F. kleju	6.650	0,31	13.670	0,67
6. F. strun	—	—	—	—
7. F. skór lakierowanych	225	0,01	750	0,04
8. F. świec łojowych	95.170	4,48	145.082	7,07
Razem	2.122.083	100	2.051.391	100
	1000		966,69	

C A 10.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1870 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
21	48,84	20	45,45	20	54,05	20	47,62
10	23,26	11	25,—	7	18,92	7	16,67
3	6,98	7	15,91	5	13,51	5	11,90
4	9,30	4	9,09	3	8,11	5	11,90
1	2,32	1	2,27	2	5,41	3	7,14
—	—	—	—	—	—	2	4,76
—	—	1	2,27	—	—	—	—
4	9,30	—	—	—	—	—	—
43	100	44	100	37	100	42	100
89,58		91,67		77,08		87,50	
497	74,29	520	71,33	517	76,59	551	79,74
107	15,99	136	18,66	88	13,04	72	10,42
28	4,19	32	4,39	29	4,30	26	3,76
10	1,49	20	2,74	19	2,81	22	3,18
6	0,90	20	2,74	22	3,26	18	2,61
—	—	—	—	—	—	2	0,29
(?)	—	1	0,14	—	—	—	—
21	3,14	—	—	—	—	—	—
669	100	729	100	675	100	691	100
77,43		84,38		78,13		79,98	
1.259.693	68,42	1.554.767	70,03	1.444.134	72,68	2.053.770	78,22
435.332	23,64	554.248	24,96	440.200	22,15	474.500	18,07
5.010	0,27	75.000	3,38	45.000	2,27	40.600	1,55
20.700	1,12	24.683	1,11	46.170	2,32	40.100	1,53
3.150	0,17	11.200	0,50	11.550	0,58	15.900	0,60
—	—	—	—	—	—	800	0,03
—	—	300	0,01	—	—	—	—
117.292	6,37	—	—	—	—	—	—
1.841.177	100	2.220.198	100	1.987.054	100	2.625.670	100
867,63		1041,52		936,37		1237,31	

Rys statystyki.

różniła się bowiem o 23% z liczbą z 1866 r., liczba fabryk w 1871 r. jest trochę znaczniejszą, jednak o 12½% niższą niż z 1866 r.

Pod względem ilości zatrudnionych robotników, pierwsze miejsce zajmują *garbarnie*, zatrudniały one 80% liczby ogólnej robotników w 1871 r. W poprzednich latach to znaczenie stosunkowe było daleko mniejsze, wynosiło 77% w 1870 r., po 74% w 1866 i 1868 r. i po 71% w 1867 i 1869 r. Drugie miejsce zajmują *fabryki świec i mydła*, zajmowały one najwięcej stosunkowo robotników w 1869 r., bo 19% liczby ogólnej, po 16% w trzech latach poprzedzających (1866, 1867 i 1868) 13% w 1870 roku i na koniec najmniej w ostatnim 1871 r.,—10% liczby ogólnej. *Białoskórnie* zajmowały najwięcej robotników w pierwszym 1866 r., 5% liczby ogólnej, w latach następnych po 4%. *Fabryki kleju* dawały zajęcia 5% liczby ogólnej robotników w 1867 r. i 1½% w następnym 1868 r., w innych pozostałych latach liczba zatrudnionych robotników wynosiła 3%. *Fabryki mydła pachnącego i perfum* zatrudniały najwięcej robotników w latach 1869, 1870 i 1871 po 3% liczby ogólnej, po 1% zatrudnionych było w 1866 i 1868 r. najmniej zaś w 1867 r., bo zaledwie ¼% liczby ogólnej. Dla *fabryk skór lakierowanych* nie podana jest liczba robotników zajętych w 1868 r. Liczba ogólna robotników zatrudnionych w fabrykach przetwarzających płody zwierzęce ciągle była mniejszą niż w pierwszym 1866 r., najmniejszą była w 1868 r., bo różniła się o 23% z liczbą z 1866 r. W ostatnim 1871 r. było o 20% mniej zatrudnionych robotników niż w 1866 r.

Wartość produkcji rocznej *garbarni* ciągle wzrastała od 1867 r., od 64% wartości ogólnej w tym roku doszła do 78% w 1871 r. Przeciwnie wartość stosunkowa produkcji rocznej *fabryk świec i mydła* od 1867 r. ciągle się zmniejszała i z 26½% w tym roku zeszła na 18% w 1871 r., t. j. zmniejszyła się o 8½%. Produkcja *fabryk mydła pachnącego i perfum* była stosunkowo największą w 1869 r. wynosiła 3% wartości ogólnej, w dwóch latach następujących zeszła na 2% i 1½%, t. j. zmniejszyła się o połowę. Mniejszym było jeszcze ich znaczenie w pierwszych trzech latach, tak np. produkcja 1867 r. wynosiła zaledwie ¼% liczby ogólnej. Produkcja *białoskórni* była prawie ciągle tej samej stosunkowej wartości, wynoszącej 1½% wartości ogólnej. Produkcja *fabryk kleju* była największą w latach: 1867, 1870 i 1871, wynosiła prawie 1% wartości ogólnej, najmniejszą zaś była w 1868 r. wynosząc zaledwie ⅓%. Produkcja *fabryk świec lojowych*, podawana w 1866, 1867 i 1868 r. oddzielnie od produkcji

fabryk świec i mydła, była największą w 1867 r. wynosiła bowiem 7% wartości ogólnej.

Wartość ogólna produkcji rocznej największą była w 1871 r., przynosiła bowiem o 24% wartość z 1866 r., najmniejszą zaś była produkcja z 1868 r. będąc o 13% mniejszą od produkcji 1866 r. W ogólności trzy lata (1867, 1868 i 1870) przedstawiały wartość ogólną mniejszą niż 1866 r., dwa zaś (1869 i 1871 r.) przedstawiały wartość ogólną produkcji znaczniejszą niż z 1866 r.

III. Fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi.

Tablica 11-sta przedstawia nam zakłady fabryczne, przerabiające płody kruszcowe ziemi, podzielone na 36 rodzaj, ułożone podług ich znaczenia zmniejszającego się w 1871 r. W ostatnim 1871 r. widzimy dwie nowo powstałe fabryki: *kamieni młyńskich i napisów metalowych*, ale za to z drugiej strony nie ma sześciu rodzaj fabryk; pochodzi to stąd, że wykazywane za lata poprzednie osobno, zostały następnie włączone do innych kategorii. Tak np. fabryki wyrobów matematycznych i optycznych, zaliczano zawsze do kategorii fabryk narzędzi chirurgicznych i optycznych, fabryki pieców żelaznych hermetycznych i kas ogniotrwałych, do fabryk wyrobów metalowych lub stalowych i mechanicznych, fabryki wyrobów z blachy, żelaza i mosiądzu, do fabryk lamp i t. p.

Największe znaczenie liczebne miały *fabryki maszyn parowych i narzędzi rolniczych*; było ich w 1870 i 1871 r. 12% liczby ogólnej, po 11% w 1866 i 1867 r. i nakoniec po 10% w 1868 i 1869 r. Drugie miejsce zajmują *fabryki wód mineralnych sztucznych*; było ich 15% liczby ogólnej w 1867 i 1868 r., w następnych trzech latach po 11%. *Fabryk wyrobów z nowego srebra i platerowanych* było co rok stosunkowo więcej, liczba ich z 5% w 1866 r. urosła do 11% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. było ich 8% liczby ogólnej. *Fabryk narzędzi chirurgicznych i optycznych* było stosunkowo najwięcej w 1867 r., albowiem 12% liczby ogólnej, następnie zmniejszało się ciągle ich znaczenie liczebne do 6% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. było ich tyle co i w pierwszym 1866 r. 8% liczby ogólnej. *Fabryk wyrobów metalowych i miedzianych* było stosunkowo ciągle więcej, z 3% liczby ogólnej w 1866 r. doszły do 8% w 1870 r. W 1871 r. było ich 5½% liczby ogólnej fabryk. *Fabryk guzików metalowych* było najwięcej, w 1871 r. 5½% liczby ogólnej, po 3% było ich w 1866, 1867 i 1870 r.

T A B L I

Fabryki przetwarzające plody kruszcowe ziemi	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
Ilość zakładów fabrycznych.				
1. F. machin par. i narz. roln.	11	11,58	10	10,53
2. F. wód mineral. sztucznych.	11	11,58	14	14,74
3. F. wyr. z now. srebr. i plater.	5	5,26	6	6,32
4. F. narz. chirurg., optycz. i in.	8	8,42	11	11,58
5. F. wyr. metal. miedzianych.	3	3,16	3	3,16
6. F. guzików metalowych . .	3	3,16	3	3,16
7. Cegielni	5	5,26	4	4,21
8. F. lamp	8	8,42	7	8,42
9. F. kaffi do pieców	8	8,42	5	5,26
10. F. drucianych i płótna metal.	5	5,26	5	5,26
11. F. podlewania luster . . .	3	3,16	2	2,11
12. F. farb olejnych i lakierów .	1	1,05	1	1,05
13. F. instrum. muzyk. dętych .	3	3,16	3	3,16
14. F. gazu	1	1,05	1	1,05
15. F. wyrobów chemicznych .	2	2,11	2	2,11
16. F. wyr. stalowych mechanicz.	1	1,05	1	1,05
17. F. wag dziesiętnych	1	1,05	1	1,05
18. F. wyr. srebrnych i złotych .	1	1,05	1	1,05
19. F. kamieni młyńskich . . .	—	—	—	—
20. F. złota malarzkiego	1	1,05	1	1,05
21. F. wyr. hydraulicznych . . .	1	1,05	1	1,05
22. F. ołówków	2	2,11	2	2,11
23. F. broni palnej strzeleckiej .	—	—	—	—
24. F. walcowania ołowiu	1	1,05	1	1,05
25. F. czcionek drukarskich . .	3	3,16	3	3,16
26. F. młynów gipsu	—	—	—	—
27. F. wyrobów gipsowych	2	2,11	2	2,11
28. F. dzwonów	1	1,05	1	1,05
29. F. organów	1	1,05	1	1,05
30. F. napisów metalowych . . .	—	—	—	—
31. F. wyr. matemat. i optycz. .	—	—	—	—
32. F. pieców żelaznych	1	1,05	1	1,05
33. F. kas ogniotrwałych	—	—	—	—
34. F. zabawek dzieciennych . .	1	1,05	1	1,05
35. F. wyr. z blachy, żelaza, mos.	—	—	—	—
36. F. gwoździ maszynowych . .	1	1,05	—	—
Razem	95	100	95	100
	100		100	

C A .11.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
9	10,34	9	10,34	8	12,31	9	12,33
13	14,94	10	11,49	7	10,77	8	10,96
6	6,90	7	8,05	7	10,77	6	8,22
10	11,49	10	11,49	4	6,15	6	8,22
3	3,45	4	4,60	5	7,69	4	5,48
1	1,15	1	1,15	2	3,08	4	5,48
4	4,60	4	4,60	3	4,62	4	5,48
6	6,90	5	5,75	1	1,54	4	5,48
3	3,45	3	3,45	1	1,54	3	4,11
4	4,60	7	8,05	3	4,62	2	2,74
2	2,30	2	2,30	2	3,08	2	2,74
1	1,15	1	1,15	1	1,54	2	2,74
3	3,45	2	2,30	2	3,08	2	2,74
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
2	2,30	2	2,30	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
—	—	—	—	—	—	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
3	3,45	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
—	—	—	—	—	—	1	1,37
—	—	—	—	2	3,08	—	—
1	1,15	1	1,15	1	1,54	—	—
1	1,15	1	1,15	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	2	2,30	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
87	100	87	100	65	100	73	100
91,58		91,58		68,42		76,84	

nakoniec po 1% tylko w 1868 i 1869 r. *Cegielni* było prawie ciągle po 5% liczby ogólnej. *Fabryk lamp* było coraz mniej aż do 1870 r. z 8½% w 1866 r. zeszyły do 2% liczby ogólnej, w ostatnim 1871 r. było ich 5½%. Zupełnie podobnie zmniejszała się liczba *fabryk kaflí do pieców*, z 8½% w 1866 r., pozostało ich 2% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. było ich 4% liczby ogólnej. *Fabryk drucianych i płótna metalowego* było po 5% liczby ogólnej w trzech pierwszych latach, najwięcej 8% w 1869 r., następnie coraz mniej i najmniej w ostatnim 1871 r., albowiem tylko 3% liczby ogólnej. *Fabryk podlewania luster* było po 3% liczby ogólnej w latach: 1866, 1870 i 1871 r., w latach pozostałych po 2% liczby ogólnej. *Fabryk farb olejnych i lakierów* było ciągle po 1% liczby ogólnej, w ostatnim 1871 r. 3%. *Fabryk instrumentów muzycznych dętych* było ciągle po 3% liczby ogólnej, za wyłączeniem 1869 r., w którym było ich tylko 2%. *Fabryk wyrobów chemicznych* było ciągle po 2% liczby ogólnej, tylko w ostatnim 1871 r. pozostało ich 1%. *Fabryk ołówków* były najwięcej w 1868 r., albowiem 3% liczby ogólnej, w dwóch latach poprzedzających było ich po 2%, w trzech latach ostatnich po 1%. *Fabryk czcionek drukarskich* było ciągle po 3% liczby ogólnej, tylko w ostatnim 1871 r. zmniejszyła się ich liczba stosunkowa do 1%.

W liczbie ogólnej zakładów fabrycznych przerabiających płody kruszcowe ziemi, widzimy ciągle zmniejszenie się aż do 1870 r. i to ostatnie zmniejszenie wynosi 32% wielkości pierwszego 1866 r., ostatni 1871 r. przedstawia liczby trochę znaczujsze, niedosiegające jednakże o 23% wysokości 1866 r.

Ilość robotników zajętych w fabrykach przerabiających płody kruszcowe ziemi, widzimy na tablicy 12-jej.

Pierwsze miejsce pod względem ilości zajętych robotników, zajmują *fabryki machin parowych i narzędzi rolniczych*. Ich znaczenie ciągle się powiększało i od 36% w 1867 r., doszło w 1871 r. do 54% liczby ogólnej zatrudnionych robotników. Znaczenie *fabryk wyrobów z nowego srebra i platerowanych*, trochę się zmniejszyło, z 18% liczby ogólnej zajętych robotników w 1867 r., spadło do 11% w 1871 r. *Fabryka gazu* zajmowała najwięcej robotników w 1868 r. 7% liczby ogólnej, najmniej w 1866 i 1869 r. po 3%, w ostatnim 1871 r. liczba ta powiększyła się do 5%. *Fabryki wyrobów metalowych, szczególniej miedzianych*, zatrudniały coraz więcej robotników od 1866 r. do 1869 r. od 5½% do 10%, w dwóch ostatnich latach znaczenie ich zaczęło się zmniejszać, pozostało 6% w 1870 r. i 5% w 1871 r. *Fabryki guzików metalowych* przyszły w ostatnim roku do bardzo stosun-

kowo wielkiego rozwoju, niezatrudniając w pięciu latach poprzednich nawet po $\frac{1}{2}\%$ liczby ogólnej robotników, dały w ostatnim 1871 r. zajęcia 4% . *Cegielnie* zmniejszały ciągle liczbę stosunkową zajętych robotników, było ich 6% w 1866 r., po 5% w 1867, 1868 i 1869 r., i po 3% liczby ogólnej w 1870 i 1871 r. *Fabryki wyrobów mechanicznych stalowych* rozszerzały swoją działalność, zajmowały po 1% liczby ogólnej robotników w 1866, 1867 i 1868 r., następnie po 2% w 1869 i 1870 r. i doszły do 3% liczby ogólnej w 1871 r. Podobnie rozszerzała się działalność *fabryk drucianych i płótna metalowego*, zajmowały one po $\frac{1}{2}\%$ liczby ogólnej robotników w 1866 i 1867 r., po 2% w 1868 i 1869 r. i doszły do 3% w ostatnim 1871 r. *Fabryki narzędzi chirurgicznych i optycznych* zajmowały w czterech pierwszych latach po 4% liczby ogólnej zajętych robotników, w ostatnich dwóch latach zaledwie po 2% . Podobnie zmniejszało się znaczenie *fabryk wyrobów chemicznych*, zajmowały one w czterech pierwszych latach po 4% liczby ogólnej zajętych robotników, w dwóch latach ostatnich zmniejszyła się ich działalność do połowy, t. j. do 2% . Zmniejszyła się również działalność *fabryk wód mineralnych sztucznych*, zajmując po 4% liczby ogólnej robotników w dwóch pierwszych latach, zeszyły do 1% w ostatnim 1871 r. Podobnie zmniejszyło się znaczenie stosunkowe *fabryk lamp*, z 5% liczby ogólnej zajętych robotników w 1866 r., zeszyły do 1% w 1871 r., w przedostatnim 1870 r. było ich nawet tylko $0,14\%$. Zmniejszyła się działalność *fabryk kaśli do pieców*, z 4% liczby ogólnej zajętych robotników w 1866 r., pozostało tylko $0,31\%$ w 1870 r., w ostatnim 1871 r. stosunek się trochę poprawił na prawie 1% . Znaczenie *fabryk wyrobów srebrnych* uległo zmniejszeniu, z 1% liczby ogólnej zajętych robotników w 1866 r., pozostało tylko $0,14\%$ w 1870 r., ostatni 1871 r. był trochę lepszy, zajmując $\frac{1}{2}\%$ liczby ogólnej robotników. *Fabryki instrumentów muzycznych dętych* zajmowały zwykle 1% liczby ogólnej robotników, tylko 1867 r. przedstawia stosunek znaczniejszy 2% . Liczba robotników zajętych w *fabrykach czcionek drukarskich* ciągle się zmniejszała, z 1% w 1866 r. doszła $0,16\%$ w 1871 r. To samo miało miejsce z *fabrykami ołówków* (z 1% w 1866 r. zeszyły do $0,13\%$ w 1871 r.). Robotnicy zajęci w *fabrykach wyrobów gipsowych* zmniejszyli się liczebnie i stosunkowo, było ich prawie 1% w 1866 r., pozostało $0,07\%$ w 1871 r. Liczba stosunkowa robotników pracujących w 6-u kategoriach mniejszych fabryk, nie wykazanych osobno w zestawieniach Magistratu za dwa pierwsze lata, wynosiła około 1% liczby ogólnej.

Przypatrując się liczbie ogólnej robotników pracujących w fabrykach opracowujących płody kruszcowe ziemi, znajdujemy, że tylko jeden

T A B L I

Fabryki przetwarzające plody kruszcwocze ziemi	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
Ilość robotników				
1. F. machin par. i narz. roln.	967	37,92	957	36,39
2. F. wyr. z now. srebr. i plater.	431	16,90	464	17,64
3. F. gazu	68	2,67	100	3,80
4. F. wyr. metal. szczeg. miedz.	140	5,49	234	8,90
5. F. guzików metalowych . .	10	0,39	9	0,34
6. Cegielnie	146	5,73	131	4,98
7. F. wyr. mechanicz. stalow. .	22	0,86	29	1,10
8. F. druczane i płótna metal.	13	0,51	13	0,49
9. F. narz. chirurg. i optyczn.	99	3,88	92	3,50
10. F. wyrobów chemicznych .	103	4,04	109	4,14
11. F. wód mineralnych sztucz.	90	3,53	107	4,07
12. F. wag dziesiętnych . . .	(¹)	—	(²)	—
13. F. farb olejnych i lakierów .	18	0,71	9	0,34
14. F. lamp	137	5,37	105	3,99
15. F. kafi do pieców	112	4,39	73	2,78
16. F. wyrobów srebrnych . .	23	0,90	28	1,06
17. F. instrum. muzykal. dętych	24	0,95	47	1,79
18. F. wyrobów hydraulicznych.	(¹)	—	(²)	—
19. F. podlewania lusterek . . .	12	0,47	9	0,34
20. F. złota malarskiego . . .	5	0,20	5	0,19
21. F. kamieni młyńskich . . .	—	—	—	—
22. F. walcowania ołowiu . . .	(¹)	—	(²)	—
23. F. czcionek drukarskich . .	33	1,29	28	1,06
24. F. ołówków	26	1,02	37	1,41
25. F. broni palnej strzeleckiej .	—	—	—	—
26. F. organów	(¹)	—	(²)	—
27. Młyny gipsu	—	—	—	—
28. F. wyrobów gipsowych . . .	17	0,67	9	0,34
29. F. dzwonów	3	0,12	2	0,08
30. F. napisów metalowych . . .	—	—	—	—
31. F. wyr. matemat. i optycz. .	—	—	—	—
32. F. pieców żelaznych	(¹)	—	(²)	—
33. F. wyr. z blachy, żel. i mos.	—	—	—	—
34. F. kas ogniotrwałych	—	—	—	—
35. F. gwoździ maszynowych . .	20	0,78	—	—
36. F. zabawek dzieciennych . .	(¹)	—	(²)	—
(¹) Dla 6 kategorii 1866 r. ozn. (¹)	31	1,22	—	—
(²) „ 6 „ 1867 r. „ (²)	—	—	33	1,25
Razem	2.550	100	2.630	100
	1.000		1031,37	

C A 12.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
917	35,68	1.004	40,32	1.499	52,08	1.644	53,59
419	16,30	428	17,19	481	16,71	346	11,28
185	7,20	77	3,09	140	4,86	140	4,56
275	10,70	246	9,88	181	6,29	140	4,56
6	0,23	6	0,24	8	0,28	132	4,30
120	4,67	114	4,58	82	2,85	105	3,42
29	1,13	46	1,85	71	2,47	97	3,16
49	1,91	50	2,01	41	1,42	82	2,67
98	3,81	105	4,22	48	1,67	74	2,41
109	4,24	104	4,18	70	2,43	70	2,28
77	3,—	65	2,61	69	2,40	39	1,27
19	0,74	12	0,48	31	1,08	37	1,21
14	0,54	12	0,48	24	0,83	28	0,91
78	3,04	26	1,04	4	0,14	21	0,68
30	1,17	29	1,16	9	0,31	19	0,62
18	0,70	15	0,60	4	0,14	17	0,55
25	0,97	20	0,80	20	0,70	17	0,55
8	0,31	8	0,32	15	0,52	11	0,36
7	0,27	8	0,32	8	0,28	9	0,29
4	0,16	1	0,04	6	0,21	7	0,23
—	—	—	—	—	—	6	0,20
3	0,12	3	0,12	4	0,14	5	0,16
29	1,13	23	0,92	7	0,24	5	0,16
21	0,82	9	0,36	4	0,14	4	0,13
2	0,08	3	0,12	3	0,10	3	0,10
4	0,16	4	0,16	4	0,14	3	0,10
2	0,08	2	0,08	2	0,07	2	0,07
9	0,35	3	0,12	9	0,31	2	0,07
2	0,08	3	0,12	2	0,07	2	0,07
—	—	—	—	—	—	1	0,03
—	—	—	—	24	0,83	—	—
8	0,31	8	0,32	8	0,28	—	—
—	—	54	2,17	—	—	—	—
3	0,12	2	0,08	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
2.570	100	2.490	100	2.878	100	3.068	100
1007,84		976,47		1128,63		1203,14	

1869 r. przedstawia liczbę mniejszą o 2%, od liczby pierwszego 1866 r., wszystkie pozostałe lata przedstawiają liczby znaczniejsze, najbardziej przeszedł liczbę roku pierwszego ostatni 1871 r. i ta różnica wynosi 20%.

Tablica 13-sta przedstawia nam wartość produkcji rocznej fabryk przerabiających płody kruszcowe ziemi.

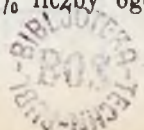
Największą stosunkowo była produkcja *fabryk machin parowych i narzędzi rolniczych*, powiększała się ona ciągle od 1868 r., w którym wynosiła 31% wartości ogólnej do 1871 r. w którym doszła 56%. Przeciwnie produkcja *fabryk wyrobów z nowego srebra i platerowanych* ciągle się zmniejszała, wynosiła 18% produkcji ogólnej w 1867 r., zeszła na 9% w 1871 r., t. j. zmniejszyła się o połowę w wartości stosunkowej. Produkcja *fabryki gazu* wynosiła w dwóch pierwszych latach 6%, w czterech następnych 7% wartości ogólnej. Wartość produkcji *wyrobów chemicznych* wynosiła w 1867 r. 12%, zmniejszyła się następnie do 5% w 1871 r. Produkcja *fabryk wyrobów metalowych miedzianych* doszła do 12% wartości ogólnej w 1868 i 1869 r., by następnie zmniejszyć się do 4% w ostatnim 1871 r. Wartość produkcji *fabryk drucianych i płótna metalowego* ciągle wzrastała, zaczawszy od 0,36% w 1866 r. doszła do 7% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. była znowu trochę mniejszą, wynosiła bowiem 4% wartości ogólnej. Produkcja *fabryk guzików metalowych* była ciągle nieznaczną, nie dochodząc $\frac{1}{5}$ % wartości ogólnej, w ostatnim 1871 r. nagle podskoczyła do 3%. *Fabryki farbolejnych i lakierów* przedstawiały ciągle 1% wartości ogólnej produkcji, tylko w ostatnim 1871 r. znacznie ich stosunkowe doszło do 2%. Produkcja *cegielni* ciągle się zmniejszała, wynosiła 3% wartości ogólnej w dwóch pierwszych latach, 2% w 1868, 1869 r. i 1871 r. i nakoniec 1% w 1870 r. *Fabryki podlewania luster* wytworzyły rocznie po 1% wartości ogólnej, tylko w ostatnim 1871 r. prawie 2%. *Fabryki wyrobów mechanicznych stalowych* utrzymały się ciągle na tej samej prawie stosunkowej wysokości 1% wartości produkcji rocznej. *Fabryki narzędzi chirurgicznych i optycznych* zmniejszały co rok swą produkcją stosunkową, wynosiła ona 3% produkcji ogólnej w trzech pierwszych latach, 2% w 1869 r. i nakoniec 1% w dwóch latach ostatnich. Wartość produkcji *fabryk wyrobów srebrnych i złotych* ciągle się zmniejszała, z $3\frac{1}{2}$ % w 1866 r. zeszła do 0,13% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. stosunek ten trochę się poprawił, wzniósł się do 1%. Produkcja *fabryk wód mineralnych sztucznych* wynosiła rocznie po 2% produkcji ogólnej, tylko w ostatnim 1871 r. zmniejszyła się do 1%. *Fabryki*

lamp zmniejszyły swoją produkcją z 4% w 1867 r. do 0,10% w 1870 roku. Podobne zmniejszenie znajdujemy w produkcji *fabryk kofli do pieców*, z 3% w 1866 r. zmniejszyła się produkcja do 0,15% w 1870 r. Produkcja *fabryk instrumentów muzycznych dętych* zmniejszyła się z 1% liczby ogólnej w 1867 r. do 0,21% w ostatnim 1871 r. Wartość produkcji *fabryk ołówków* wynosiła w trzech pierwszych latach prawie 1% wartości ogólnej, następnie zmniejszyła się do 0,12% w 1871 r. Produkcja *fabryk czcionek drukarskich* ciągle się zmniejszała i rozpoczynawszy od 1% w 1866 r., weszła na 0,07% w 1871 r. Zmniejszenie podobne nastąpiło z *wyrobami gipsowemi*, wartość ich stosunkowa z 0,34% zeszła na 0,05% liczby ogólnej. Podobny stosunek miał miejsce z *fabryką dzwonów*. Wartość produkcji małych fabryk ośmiu kategorii z 1866 i 1867 r. wynosiła w obu latach po 1% liczby ogólnej.

Przypatrując się wartości ogólnej produkcji rocznej, widzimy, że tylko 1868 r. nie doszedł do wysokości produkcji z 1866 r. i to tylko na 2%, wszystkie inne lata prześcignęły ten rok pierwszy, najbardziej ostatni 1871 r. na 36%. Widocznem jest zatem powiększenie się produkcji i postęp w tej gałęzi przemysłu fabrycznego miejskiego.

Zastanowiwszy się po szczególe nad każdą z czterech grup, na które zakłady fabryczne m. Warszawy zostały podzielone, przypatrzmy się wzajemnemu ich stosunkowi w ogólnym obrazie przemysłu fabrycznego miasta, jaki nam przedstawia tablica 14-sta.

Widzimy naprzód ilości zakładów należących do każdego z czterech działów, na które fabryki m. Warszawy zostały podzielone. Przewaga należy się *zakładom przerabiającym płody roślinne*, ich znaczenie stosunkowe ciągle się powiększało, przedstawiając 49% liczby ogólnej w 1866 r., doszły fabryki tego rodzaju do 54% w 1871 r. Więcej zatem niż połowa wszystkich fabryk należy do przerabiających płody roślinne. Drugie miejsce pod względem ilości zajmują *fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi*, liczyły one zakładów 26% lub 27% liczby ogólnej, tylko w ostatnim 1871 r. znaczenie ich się zmniejszyło na 24%. *Fabryk przerabiających płody zwierzęce* było 13% liczby ogólnej w trzech pierwszych latach, 14% w 1869 i 1871 i nakoniec 15% w 1870 r. Najmniej było *fabryk wyrobów tkackich*, ich znaczenie stosunkowe ciągle się zmniejszało, z 12% liczby ogólnej w 1866 r. doszło do 8% w 1869 r., dwa lata ostatnie przedstawiają stosunek trochę korzystniejszy 9% liczby ogólnej fabryk. Co do liczby

T A B L I

Fabryki przerabiające plody kruszcowe ziemi	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
Wartość produkcji rocznej w rublach				
1. F. machin par. i narz. roln.	852.075	34,98	779.861	31,64
2. F. wyr. z now. srebr. i plater.	402.448	16,52	438.254	17,78
3. F. gazu	152.310	6,25	153.400	6,22
4. F. wyrobów chemicznych .	236.100	9,69	287.275	11,66
5. F. wyr. metal. szczeg. miedz.	150.435	6,18	243.675	9,89
6. F. druczane i płótna metal.	8.745	0,36	8.045	0,33
7. F. guzików metalowych . .	4.600	0,19	4.085	0,17
8. F. farb olejnych i lakierów .	30.125	1,24	21.800	0,88
9. Cegielnie	70.550	2,90	64.815	2,63
10. F. podlewania luster . . .	34.500	1,42	31.942	1,30
11. F. wyr. mechanicz. stalow. .	15.000	0,62	15.000	0,61
12. F. narz. chirurg. i optyczn.	79.504	3,26	65.675	2,66
13. F. wyrobów srebr. i złotych	85.000	3,49	60.000	2,43
14. F. wód mineralnych sztucz.	44.821	1,84	47.035	1,91
15. F. wag dziesiętnych . . .	(¹)	—	(²)	—
16. F. lamp	78.229	3,21	93.873	3,81
17. F. kaffi do pieców	81.550	3,35	46.850	1,90
18. F. złota malarskiego . . .	8.452	0,35	8.850	0,36
19. F. instrum. muzykał. dętych	12.185	0,50	30.000	1,22
20. F. wyrobów hydraulicznych.	(¹)	—	(²)	—
21. F. kamieni młyńskich . . .	—	—	—	—
22. F. ołówków	13.712	0,56	15.100	0,61
23. F. broni palnej strzeleckiej .	—	—	—	—
24. F. walcowania ołowiu . . .	(¹)	—	(²)	—
25. F. czeionek drukarskich . .	20.400	0,84	17.000	0,69
26. Młyny gipsu	—	—	—	—
27. F. wyrobów gipsowych . . .	8.200	0,34	8.000	0,32
28. F. dzwonów	10.000	0,41	2.500	0,10
29. F. organów	(¹)	—	(²)	—
30. F. napisów metalowych . . .	—	—	—	—
31. F. wyr. matemat. i optyczn. .	—	—	—	—
32. F. pieców żelaznych	(¹)	—	(²)	—
33. F. wyr. z blachy, żel. i mos.	—	—	—	—
34. F. kas ogniotrwałych	—	—	—	—
35. F. zabawek dzieciunnych . .	(¹)	—	(²)	—
36. F. gwoździ maszynowych . .	15.000	0,62	—	—
(¹) Dla 6 kategorij 1866 r. ozn. (¹)	21.900	0,90	—	—
(²) „ 6 „ 1867 r. „ (²)	—	—	21.500	0,87
Razem . . .	2.435.941	100	2.464.535	100
	1000		1011,78	

C A 13.

	1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
	L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
	741.847	30,94	909.919	35,08	1.379.575	47,68	1.849.084	55,81
	400.313	16,70	426.955	16,46	430.989	14,89	310.300	9,37
	166.375	6,94	193.902	7,48	202.893	7,01	218.300	6,59
	285.690	11,92	229.950	8,87	150.000	5,18	150.000	4,53
	288.711	12,04	308.980	11,91	175.679	6,07	147.700	4,46
	101.014	4,21	138.611	5,34	195.560	6,76	130.010	3,92
	2.000	0,08	2.000	0,08	5.825	0,20	88.500	2,67
	30.470	1,27	31.504	1,21	42.980	1,49	56.900	1,72
	54.100	2,26	51.500	1,99	35.000	1,21	54.000	1,63
	13.000	0,54	18.000	0,69	31.000	1,07	53.770	1,62
	15.000	0,63	20.000	0,77	30.000	1,04	47.000	1,42
	61.042	2,55	58.358	2,25	32.240	1,11	44.611	1,35
	44.995	1,88	29.045	1,12	3.800	0,13	44.000	1,33
	49.273	2,06	42.467	1,64	67.955	2,35	34.450	1,04
	10.600	0,44	15.000	0,58	35.000	1,21	15.000	0,45
	48.366	2,02	12.650	0,49	3.000	0,10	14.000	0,42
	9.414	0,39	10.900	0,42	4.300	0,15	9.700	0,29
	7.860	0,33	7.792	0,30	8.670	0,30	8.200	0,25
	14.065	0,59	8.295	0,32	9.800	0,34	6.870	0,21
	6.200	0,26	4.200	0,16	7.050	0,24	6.600	0,20
	—	—	—	—	—	—	6.300	0,19
	14.300	0,60	10.000	0,39	5.000	0,17	4.000	0,12
	500	0,02	650	0,03	2.500	0,09	2.500	0,08
	1.800	0,08	1.710	0,07	1.800	0,06	2.250	0,07
	16.400	0,68	14.130	0,54	2.168	0,07	2.250	0,07
	2.000	0,08	2.000	0,08	2.000	0,07	1.600	0,05
	3.090	0,13	1.500	0,06	3.000	0,10	1.500	0,05
	1.250	0,05	6.000	0,23	1.300	0,05	1.500	0,05
	700	0,03	750	0,03	700	0,02	1.500	0,05
	—	—	—	—	—	—	600	0,02
	—	—	—	—	18.864	0,65	—	—
	5.090	0,21	3.119	0,12	5.000	0,17	—	—
	—	—	33.182	1,28	—	—	—	—
	2.250	0,09	800	0,03	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—
	2.397.715	100	2.593.869	100	2.893.648	100	3.312.995	100
	984,35		1064,88		1187,95		1360,10	

T A B L I

Przemysł fabryczny m. Warszawy	1866 r.		1867 r.	
	L i c z b y		L i c z b y	
	ogólne	stosunko- we	ogólne	stosunko- we
Ilość zakładów fabrycznych				
1. Fabryki wyrobów tkackich	43	11,75	40	11,24
2. F. przerabiające płody roślinne	180	49,18	176	49,44
3. F. przerabiające płody zwierzęce	48	13,11	45	12,64
4. F. przerabiające płody kruszcowe ziemi	95	25,96	95	26,69
Razem	366	100	356	100
	100		97,27	
Ilość robotników.				
1. Fabryki wyrobów tkackich	128	2,02	113	1,79
2. F. przerabiające płody roślinne	2.800	44,15	2.811	44,44
3. F. przerabiające płody zwierzęce	864	13,62	772	12,20
4. F. przerabiające płody kruszcowe ziemi	2.550	40,21	2.630	41,57
Razem	6.342	100	6.326	100
	1000		997,48	
Wartość produkcji rocznej w rublach				
1. Fabryki wyrobów tkackich	80.876	0,80	105.941	1,01
2. F. przerabiające płody roślinne	5.422.084	53,89	5.911.950	56,12
3. F. przerabiające płody zwierzęce	2.122.088	21,09	2.051.391	19,47
4. F. przerabiające płody kruszcowe ziemi	2.435.841	24,21	2.464.535	23,40
Razem	10.060.884	100	10.533.817	100
	1000		1047,01	

C A 14.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y		L i c z b y	
ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.	ogólne	sto- sunk.
32	9,61	27	8,33	23	9,09	29	9,35
171	51,35	166	51,23	128	50,59	166	53,55
43	12,91	44	13,58	37	14,62	42	13,55
87	26,13	87	26,85	65	25,69	73	23,55
333	100	324	100	253	100	310	100
90,98		88,52		69,13		84,70	
58	0,95	54	0,96	50	0,84	86	1,35
2.814	46,05	2.354	41,83	2.389	39,87	2.503	39,43
669	10,95	729	12,96	675	11,27	691	10,89
2.570	42,05	2.490	44,25	2.878	48,03	3.068	48,33
6.111	100	5.627	100	5.992	100	6.348	100
963,58		887,26		944,81		1000,95	
33.763	0,33	30.271	0,31	39.950	0,39	63.410	0,54
5.857.607	57,82	4.919.121	50,38	5.428.807	52,46	5.680.770	48,63
1.841.177	18,18	2.220.198	22,74	1.987.054	19,20	2.625.670	22,47
2.397.715	23,67	2.593.869	26,57	2.893.648	27,95	3.312.995	28,36
10.130.262	100	9.763.459	100	10.349.459	100	11.682.845	100
1006,90		970,44		1028,68		1161,21	

ogólnej wszystkich fabryk w mieście, przedstawia się widok nie bardzo pocieszający, co rok było mniej fabryk aż do 1870 r. i zmniejszenie w tym roku wynosi 31% wielkości 1866 r., w ostatnim 1871 r. przybyło trochę fabryk, jednak różnica z pierwszym rokiem wynosi jeszcze 15%. Pod względem zatem ilości zakładów fabrycznych, widocznym jest jeżeli nie upadek, to przynajmniej pewnego rodzaju cofanie się przemysłu fabrycznego m. Warszawy.

Przypatrując się ilości zajętych robotników w zakładach przemysłowych, znajdujemy, że w pierwszych trzech latach pierwsze miejsce zajmowały fabryki przerabiające płody roślinne, w ostatnich za to latach, ustąpić musiały pierwszeństwa *fabrykom przerabiającym płody kruszcowe ziemi*. Te ostatnie zajmowały coraz większe stosunkowo ilości robotników i z 40% w 1866 r. doszły 48% liczby ogólnej w dwóch latach ostatnich. Za to przeciwnie *fabryki przerabiające płody roślinne* zajmowały początkowo do 46% liczby ogólnej robotników w 1868 r., następnie ograniczyły swą działalność i liczba zajętych przez nich robotników zmniejszyła się do 39% w 1871 r. Zmniejszyła się również stosunkowo działalność *fabryk przerabiających płody zwierzęce*, które początkowo zajmowały 14% liczby ogólnej robotników w 1866 r., zmniejszyła się ta liczba do 11% w dwóch latach ostatnich. Zmniejszenie także widocznym jest w ilości robotników zajętych w *fabrykach wyrobów tkackich*, z 2% w 1866 r. pozostał niespełna 1% w 1870 r. W jednych zatem tylko fabrykach przerabiających płody kruszcowe ziemi, widocznym jest postęp pod względem ilości zatrudnionych robotników, wszystkie inne rodzaje fabryk, przedstawiają dążenie wsteczne.

W liczbie ogólnej wszystkich zajętych robotników, widzimy ciągłe zmniejszanie się aż do 1869 r. i ostatnie zmniejszenie wynosi 11% w stosunku do roku pierwszego, następuje potem polepszenie się stosunku w dwóch latach ostatnich, tak, że liczba ogólna ostatniego 1871 dopędziła liczbę z pierwszego 1866 r.

Pierwsze miejsce pod względem wartości produkcji rocznej zajmują *fabryki przerabiające płody roślinne*, znaczenie ich z 54% liczby ogólnej w 1866 r. doszło do 58% w 1868 r., od tego roku zaczyna się zmniejszenie tego znaczenia, które było najniższe w ostatnim 1871 r. wynoszące tylko 49%. Przeciwny kierunek przybrało znaczenie *fabryk przerabiających płody kruszcowe ziemi*, zajmujące drugie miejsce po fabrykach przerabiających płody roślinne. Znaczenie ich z 24% liczby ogólnej w 1866 r., stopniowo, choć pomału wzrastało i doszło 28% w ostatnim 1871 r. Znaczenie *fabryk przerabiających płody wie-*

rzęce z początku zmniejszyło się z 21% liczby ogólnej, w 1866 r. na 18% w 1868 r., następnie doszło znaczenia największego w 1869 r. 23%, by znowu zmniejszyć się na 19% w 1870 r. i na 22% w 1871 r. Nakoniec produkcja *fabryk wyrobów tkackich* z 1% liczby ogólnej w dwóch pierwszych latach, zmniejszyła się do 0,31% w 1869 r., by następnie znowu trochę się zwiększyć do więcej niż 1/2% w ostatnim w 1871 r. Rzeczywisty i stały postęp widocznym jest zatem tylko w fabrykach przerabiających płody kruszcowe ziemi.

Wartość ogólna produkcji rocznej tylko w jednym 1869 r. była niższą niż w pierwszym 1866 r. i to tylko na 3%, wszystkie inne lata przewyższały liczbą ten rok pierwszy, największą była wartość produkcji ostatniego 1871 r. przenosząca wartość produkcji pierwszego 1866 roku o 16%.

O przemyśle fabrycznym m. Warszawy z zastanowienia się nad jej statystyką z 1866 r. po 1871, to można tylko powiedzieć, że ten przemysł przebywał ciężkie przesilenie w tym perjodzie sześcioletnim i jest obecnie na drodze do większego rozwoju w latach przyszłych. Szczególniej fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi, weszły na drogę stopniowego i regularnego rozwoju i mogą dojść w przyszłości do rezultatów bardzo pomyślnych, to samo może mieć miejsce i z innymi fabrykami, tylko że u nich postęp regularny i stopniowy jeszcze się nie rozpoczął i są obecnie zajęte szukaniem drogi do tak pożądanego postępu.

no. 418